ڕەنگدانەوەی ئەدەب لە گۆڤاری هاواردا

١٩٣٢ - ١٩٤٣

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب

* * *

ناوونیشان:

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، گەڕەکی خانزاد، هەولێر

س. پ. ژمارە: ١

www.araspublisher.com

ڕەنگدانەوەی ئەدەب لە گۆڤاری هاواردا

١٩٣٢ - ١٩٤٣

عبدالصمد إسلام طه

ناوی کتێب: ڕەنگدانەوەی ئەدەب لە گۆڤاری هاواردا - ١٩٣٢ - ١٩٤٣
دانانی: عبدالصمد إسلام طه
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە: ١٥٢
دەرهێنانی هونەری: بەدران ئەحمەد حەبیب
دەرهێنانی بەرگ: شکار شێخ عەفان نەقشبەندی
خۆشنووسیی بەرگ: هونەرمەند محەمەد زادە
پیت لێدان: تریسکە ئەحمەد حەمید
هەڵەگری: لوتفی عەبدولفەتاح - شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
هەڵەگری سەر کۆمپیوتەر: عەزیز عەبدولخالق
سەرپەرشتیی چاپ: ئاوڕەحمان مەحموود
چاپی یەکەم - چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر- ٢٠٠٢
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژمارە (٣٢٠)یساڵی ٢٠٠٢ی دراوەتێ

پێشەکی

ئەم لێکۆڵینەوەیە کە بەناوی (ڕەنگدانەوەی ئەدەب لە گۆڤاری هاواردا (١٩٣٢ - ١٩٤٣)، ئامادە کراوە، هەوڵێکە بۆ شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنی بەرهەمی ئەدەبی بەهەموو جۆر و لقەکانییەوە لە گۆڤاری هاواردا. هاوار لەم بارەیەوە چی بڵاوکردۆتەوە و چ دەورێکی لە گەشەپێدانی ئەدەبی کوردی هەبووە و، بایەخی زیاتری بەکام لا داوە؟ چ دەورێکی لە ڕەوتی بزووتنەوەی نوێخوازیی ئەدەبی کوردیدا دیوە؟ نووسەرە چالاکەکانی هاوار کێ بوون و ئاستی بەرهەمەکانیان چی بووە و نووسەرانی تر چ بەشدارییەکیان تێدا کردووە؟ و ئاستی چەندێتی و چۆنێتی ژانرە جیاوازەکانی ئەدەبی کوردی لە هاواردا لە چیدا بووە و چۆن نووسەرانی زۆربەی پارچەکانی کوردستانی کۆکردۆتەوە و بۆتە مینبەری بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی پێشکەوتنخواز و شۆڕشگێڕانە و چۆن نسکۆ و شکستی شۆڕشە ڕزگاریخوازەکانی کورد لەسەر لاپەڕەکانی هاواردا ڕەنگی داوەتەوە... هتد.

هەڵبژاردنی ئەم بابەتە بۆ لێکۆڵینەوەکەمان، بۆ چەند هۆیەک دەگەڕێتەوە، گرنگترینیان ئەمانەن:

– گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکان سەرچاوەیەکی گرنگن بۆ ئەدەب و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی، گۆڤاری هاواریش بایەخێکی زۆری بەم لایەنە داوە و کەرەستەیەکی زۆری خستۆتە بەردەست، کە لە زۆر ڕووەوە شایەنی شیکردنەوە و لێکۆڵینەوەن.

– دەرچوونی گۆڤارەکە لە نێوان ساڵی (١٩٣٢ - ١٩٤٣) کە ئەمە ماوەی هەرە بەپیتی قۆناغی تازەکردنەوەی ئەدەبی کوردییە، بەتایبەتی دەرکەوتنی هونەری چیرۆک و نوێکردنەوەی شیعری کوردی.

– بەشداربوونی زۆربەی شاعیر و نووسەرانی کورد ئەو سەردەمە لە نووسینی بابەتەکانی هاوار بەهەردوو دیالێکتی سەرەکی زمانی کوردی: (کرمانجی سەروو و کرمانجی خواروو)، داواکردنی هاوار بۆ گەڵاڵەکردنی زمانێکی یەکگرتووی کوردی، ئەمانە هەموو بابەتی بەپێزن. بۆ لێکۆڵینەوە و بەدواداچوون.

– جگە لەمانەش بەسەرداچوونەوەی گۆڤاری هاوار و لێکۆڵینەوەی بابەتەکانی، ئەمەکدارییە بۆ بنەماڵەی بەدرخانییان بەگشتی و جەلادەت بەدرخان خۆی بەتایبەتی.

ئەم لێکۆڵینەوەیە لەم پێشەکییە و دەروازەیەک و چوار بەش و چەند ئەنجامێک و لیستی سەرچاوەکان و پوختەی عەرەبی و ئینگلیزی پێکهاتووە. لە دەروازەکەدا هەوڵ دراوە گۆڤارەکە بەگشتی بخرێتە بەرچاو، وەکو چۆنیەتی دەرچوونی و ژمارەکانی و جۆری بابەتەکانی و نووسەرەکانی... هتد.

بەشی یەکەم تایبەتە بەڕوونکردنەوەی بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕۆشنبیریی کوردستان لە ماوەی پێش دەرچوون و سەردەمی دەرچوونی گۆڤارەکە، چونکە ئەو بارودۆخە کاریگەری خۆی هەبووە لەسەر ناوەڕۆکی بابەتەکانی گۆڤارەکە، جا چ ڕاستەوخۆ بێ و چ ناڕاستەوخۆ. بەشی دووەم بۆ لێکۆڵینەوەی شیعرەکانی هاوار تەرخان کراوە لە ڕووی کێش و سەروا و زمانی شیعری و ناوەڕۆکەوە. لەم بەشەدا زیاتر جەخت لەسەر شیعری هاوچەرخی گۆڤارەکە کراوە، چونکە ئەو شیعرە کلاسیکییانەی لە

هاواردا بڵاو کراونەتەوە لە شوێنی تردا لە چوارچێوەی شیعری کلاسیکی کوردی تا ڕادەیەک لێکۆڵینەوەیان لەسەر کراوە. بەشی سێیەم لە پەخشانی کوردی ناو گۆڤاری هاوار دەکۆڵێتەوە. جۆری سەرەکی و باوەکانی پەخشانی کوردی لە هاوار هەڵدەسەنگێنێ، هەریەکە و بەپێی جۆری خۆی مامەڵەی لەگەڵدا دەکات و دەوری لە دەوڵەمەند کردنی گۆڤارەکە دەردەخا.

بەشی چوارەم بریتییە لە چەند بابەتێکی ئەدەبی جۆراوجۆر، وەکو: ئەدەبی منداڵان و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و وەرگێڕانی ئەدەبی و فۆلکلۆری کوردی. هەر بابەتێک بەجیا جیا لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە.

لێکۆڵینەوە لەسەر گۆڤارێکی مەیلەو کۆنی وەکو هاوار کارێکی ئاسان نییە، زۆر گیروگرفتی بۆ پەیدا دەبێ، ئەمانە هەندێ لەو گیروگرفتانەن کە تووشی ئێمە بوون:

– پەیدا کردنی هەموو ژمارەکانی گۆڤارەکە، ئەگەرچی چەند جار ژمارەکانی گۆڤارەکە چاپکراونەتەوە، بەڵام دیسان دەست کەوتنی هەموو ژمارەکانی ئاسان نەبوو.

– ئەلفوبێ و ڕێنووسی گۆڤارەکە. گۆڤارەکە بەدوو جۆرە ئەلف و بێ دەردەچوو: ئەلفوبێی عەرەبی و ئەلفوبێی لاتینی. ئەم دوو ئەلف و بێیەش ئەوسا هێشتا شێوەی دروستی خۆیان وەرنەگرتبوو.

– بەکارهێنانی دوو زاری سەرەکی کوردی بەتێکەڵاوی لەگەڵ وشەی بیانی.

– نەبوونی یان کەمیی سەرچاوەی سەرەکی. ئەگەر سەرچاوە هەشبێ، بەئەلفوبێی لاتینییەوە لە دەرەوەی کوردستانی عێراقە و بەئاسانی دەستناکەوێ.

– فراوانی چوارچێوەی بابەتەکە، چونکە ئەگەر هەر یەکێ لە بابەتەکانی لێکۆڵینەوەی فراوانی لەسەر بکرایە، نامەکە لە قەوارەی ئاسایی خۆی دەردەچوو.

– کەس لەوانە نەماوە کە بەشدارییان لە دەرکردن و نووسینی گۆڤارەکەدا کردبوو، بۆ ئەوەی ڕاستەوخۆ سوودیان لێ وەربگیرێ بۆ ڕوونکردنەوەی هەندێ لایەنی گۆڤارەکە، وەکو ناو و ڕەمزی هەندێ لە نووسەرانی هاوار.

– تێبینی:

– ئەم لێکۆڵینەوەیە تەنیا ناساندێکە بەبابەت و بەرهەمە ئەدەبییەکانی هاوار بەجیهانی ئەدەبی کوردی. ئەم کارەش لە کەموکورتی بەدەر نییە، لەگەڵ ئەوەشدا هیوادارم توانیبم ڕووناکی بخەمە سەر هەندێ لایەنی شاراوەی بابەتەکە و، ئەم لێکۆڵینەوەیە کەلێنێکی بچووک لە کتێبخانەی کوردی پڕ بکاتەوە.

دەروازە

دوای جەنگی یەکەمی جیهانیی، نەخشەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست گۆڕا و، کوردستان زیاتر پارچە پارچە کرا، بۆیە کورد کەوتە تێکۆشان بۆ بەدیهێنانی مافی ڕەوای خۆی و زنجیرەیەک شۆڕش بەرپا بوو. بزووتنەوەی ڕۆشنبیری و هۆشیاری سیاسی و نەتەوایەتی شان بەشانی شۆڕشی چەکدارانە بەڕێوە چوو. چەندین کۆمەڵە و ڕێکخراوی سیاسی و ڕۆشنبیری دامەزران، چەند گۆڤار و ڕۆژنامە بەکوردی و لەبارەی کوردەوە بڵاو کرانەوە، یەکێ لەو گۆڤارانە کە دەورێکی دیاری هەبوو و ئاوێنەی ڕەنگدانەوەی خەبات و بارودۆخی کوردستان بوو، گۆڤاری (هاوار) بوو.

دوای نسکۆهێنانی هەر دوو شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران و ئاگری داغ، میر جەلادەت بەدرخان گەیشتە ئەو قەناعەتە پێویستە بزووتنەوەی هۆشیاری نەتەوایەتی کورد زیاتر بایەخی پێبدرێ، بۆیە دوای ئاوارەبوونی بۆ سوریا بیری لە بڵاوکردنەوەی گۆڤارێکی کوردی کردەوە و توانی لە ڕۆژی ٢٦/١٠/١٩٣١.(١) ڕەزامەندی حکوومەتی سوریا وەربگرێت بۆ بڵاوکردنەوەی گۆڤاری هاوار، بەڵام سەبارەت بەهۆی ئابووری، دەرچوونی ژمارەی یەکەمی گۆڤارەکە نزیکەی حەفت مانگ دواکەوت. ژمارەی یەکەمی لە ڕۆژی یەکشەممە، (١٥)ی گوڵانی (١٩٣٢) دەرچوو. لە ژێر ناوی گۆڤارەکە نووسرابوو (کومەلا کوردی)، ئەم دەستەواژەیە یان وشەی (کۆمەڵە) تا ژمارە (٤) بەردەوام بوو، لە (ژ ٥) کە لە ڕۆژی چوارشەممەی (٢٠)ی تەمووزی ساڵی (١٩٣٢) دەرچوو تا دوا ژمارەی وشەی گۆڤاری بەکارهێناوە.

گۆڤاری (هاوار) لە چاپخانەی (الترقي)، لە دیمەشق چاپ دەکرا. لاپەڕەکانی بەقەوارەی (٣٢,٥ × ٢٢,٥)سم بوو.

گۆڤارەکە لە (ژ١– ٤٤) بەرگی پێوە بووە و لە (ژ ٤٥) بەدواوە بەرگەکەی نەماوە. لە جیاتی بەرگەکە وەکو وەرەقەیەکی ئاسایی وایە. ژمارەی لاپەڕەکانی گۆڤارەکە بەم جۆرە بوو:

ژمارەکانی: (٤٦، ٤٧)، (٤٨)، (٥٠)، (٥٣ – ٥٧) هەشت لاپەڕە بووە.

ژمارەکانی: (٣٩ – ٤٤)، (٤٩)، (٥١) دوازدە لاپەڕە بووە.

ژمارەکانی: (١ – ٣٨)، (٤٥)، (٥٢)، شازدە لاپەڕە بووە.

هەر لە سەرەتاوە، لە ژمارە یەکەوە، گۆڤارەکە بەڕێکوپێکی نیو مانگ جارێک یان هەندێ جار مانگێ جارێک دەردەچوو، تا (ژ ٢٤) کە لە (١)ی نیسانی (١٩٣٤) دەرچوو. (ژ ٢٥) تا (١٩)ی ئابی ١٩٣٤ دواکەوت. لە نێوان (ژ ٢٥) و (٢٦) دابڕانێک هەیە، گۆڤارەکە بۆ ماوەی یەک ساڵ وەستا،

---

(١) سەلمان عوسمان (کۆنێ ڕەش)، الامیر جلادت بدرخان (حیاته وفکره)، تقدیم روشن بدرخان، مطبعة الکاتب العربي، دمشق، ١٩٩٢، ص ٥٧.

چونکە (ژ ٢٦)ی لە (١٨)ی ئابی (١٩٣٥) دەرچووە. دوای ئەم ژمارەیە، گۆڤارەکە نزیکەی ٦ ساڵ وەستاوە. لە ڕۆژی (١٥)ی نیسانی ١٩٤١ (ژ ٢٧)ی دەرچووە. لەوە بەدواوە بەڕێکوپێکی مانگێ ژمارەیەک و هەندێ جار مانگێ دوو ژمارەی لێ دەرچووە، وەکو ژمارەکانی (٤٣، ٤٤) کە لە مانگی گوڵانی ١٩٤٢ دەرچوون و ژمارەکانی (٤٦، ٤٧) کە لە تەمووزی هەمان ساڵ دەرچوون.

گۆڤاری هاوار لە ژمارە یەکەوە تا ژمارە (٢٣) دوو جۆرە ئەلفوبێی بەکارهێناوە: عەرەبی و لاتینی.

بەپێی بەکارهێنانی ئەو دوو ئەلفوبێیە، هاوار دوو جۆرە ژمارەی بۆ لاپەڕەکان داناوە، ئەو بەشەی بەپیتی عەرەبی نووسراوە، (ژ ١، ٢، ٣...)ی بۆ داندراوە و ئەو بەشەی بەپیتی لاتینی نووسراوە (ژ... 1, 2, 3) بۆ داندراوە. ئەمە یەکەم گۆڤارە بەو ئەلفوبێیە دەنووسرێ کە میر جەلادەت بەدرخان دایناوە. ئەوەی جێی سەرنجە، لە (ژ ١) تا (ژ ٢٣) پیتی (k) بۆ دەنگی /ق/ و پیتی (q) بۆ دەنگی /ک/ بەکارهاتووە. ئینجا نووسەری کورد (عەلی سەیدۆ گۆرانی)(١) پێشنیازی بۆ میر جەلادەت بەدرخان کردووە، کە ئەم دوو پیتە بگۆڕێ، واتە پیتی (k) بۆ دەنگی /ک/ و پیتی (q) بۆ دەنگی /ق/ بەکار بێنێ، ئەویش پێشنیازەکەی پەسند کردووە و لە (ژ ٢٤) بەدواوە ئەو گۆڕانکارییەی کردووە. گۆڤارەکە لە (ژ ٢٤)ەوە تا دوا (ژ ٥٧) تەنیا ئەلفوبێی لاتینی بەکارهێناوە.

گۆڤاری هاوار بەدوو زمان دەردەچوو. زمانی کوردی بەهەردوو دیالێکتە سەرەکییەکە (کرمانجی باکوور و کرمانجی خواروو) و زمانی فڕەنسی. دەبێ ئەوەش بگوترێ کە میر جەلادەت بەدرخانی خاوەنی گۆڤارەکە لە یەکەم ژمارەدا گوتارێکی دەربارەی ئامانج و شێوەی خەباتی گۆڤارەکە بەزمانی کوردی و عەرەبی و فڕەنسی نووسیوە. لە هەمان ژمارەدا گوتارێکی بۆ ناساندنی ئەلفوبێی کوردی، بەزمانی کوردی و فڕەنسی و تورکی و فارسی نووسیوە. هەروەها لە (ژ ٢٣)دا میر جەلادەت گوتارێکی لە ژێر ناوی (زاری دوملی و مەولوودا عوسمان ئەفەندی) بڵاوکردۆتەوە. ئەم گوتارە لە بنەڕەتدا ئەو پێشەکییەیە کە نووسەر بۆ مەولوودنامەکەی نووسیوە کە لە لایەن گۆڤاری هاوار چاپ کراوە.

لەم گوتارەدا نووسەر باسی زاری زازایی (دوملی) کردووە و دەڵێ مەولوودنامەی عوسمان ئەفەندی یەکەم بەرهەمە بەم زارە چاپ کراوە. دەبێ ئەوەش بڵێین کە بەشی فڕەنسی لە (ژ ٣٠، ٣٢، ٣٤، ٣٧، ٣٩، ٤٣، ٤٤، ٥١، ٥٥، ٥٦، ٥٧)دا نییە. بابەتەکانی بەشی فڕەنسی بریتین لە باسی زمان و ئەلفوبێ و ڕێزمان و فۆلکلۆری کوردی و چیرۆکی مەمێ ئالان و چەندین گۆرانی و حیکایەت و بابەتی فۆلکلۆری و دابونەریتی کوردەواری. جگە لە میر جەلادەت بەدرخان و براکەی د. کامەران عالی بەدرخان و دی یافەرز و چەند نووسەرێکی بەڕەگەز فڕەنسی بۆ بەشی فڕەنسی گۆڤارەکەیان دەنووسی وەکو: (ڕۆژێ لیسکۆ،(٢) میشلیان – PR. G. MICHAELIAN).

---

(١) علي سیدو الگوراني، القاموس الکوردي الحدیث (کردي – عربي) – ط٢، شرکة الشرق الاوسط للطباعة، عمان، الاردن، ١٩٨٥، ص ١٧.

(٢) سەلمان عوسمان (کۆنێ ڕەش)، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٥.

میر جەلادەت بەدرخان لە (ژ (١) - ل ١)دا بەو نامەی خۆی ئاشکرا دەکات و هاوار بەخوێنەران دەناسێنێ و دەلێ (هاوار دەنگێ زانینێ یە. زانین خوە ناسینە. خوە ناسین ژ مەرە رێیا فەلات و خۆشییێ ڤەدکە. هەر کەس کو خوە ناس دکە، دکارە خوە بدە ناس کرن. لەوما کو زمان شەرطا هەیینێ ئا پێیشینە. هاوار ژو پێڤە ب هەر تشتێ کو کوردانی و کوردێتی پێ بەندەوارە دێ مژول ببە. تنێ سیاسەت ژێ دوورە، خوە نائێخە سیاسەتێ. هاوارێ سیاسەت ژ جڤاتێن وەلاتی رەهشتیە ب سیاسەتێ بلا ئەو مژول بن)! لە هەمان گوتاردا بەرنامەی گۆڤارەکە بەم شێوەی خوارەوە ئاشکرا دەکا:

١- بڵاوکردنەوەی ئەلفوبێیەکی کورد و تۆمارکردنی ڕێزمانی کوردی و لێکۆڵینەوەی زارەکانی زمانی کوردی و پۆلینکردنی زمانی کوردی لەناو زمانانی جیهاندا.

٢- بەراوردکردنی زمانی کوردی لەگەڵ زمانە ئارییەکانی تر و لێکۆڵینەوەی شێوە و پەرەسەندنی زمانی کوردی.

٣- ئامادەکردنی چیرۆک و حیکایەت و ئەفسانە و هەموو جۆرە گۆرانییەکی کوردی و بڵاوکردنەوەیان.

٤- پۆلێنکردنی دیوانی شاعیرانی کورد و بڵاوکردنەوەی ژینامەی شاعیر و ناودارانی کورد.

٥- لێکۆڵینەوەی سەما و هەڵپەڕکێی کوردی و دەستنیشانکردنی بناغەکانی گۆرانی کوردی.

٦- هەڵسەنگاندنی ئەو نووسینانەی بەزمانی تر لەسەر کورد و کوردستان کراون.

٧- لێکۆڵینەوەی مێژوو و جوگرافیای کوردستان و خێڵەکانی کورد، لە پێش شەرەفخانی بەدلیسییەوە تا دوای سەردەمی ئەو. گۆڤاری هاوار وەنەبێ تایبەتی بێ بەناوچەیەکی تەسکی کوردستان و، تەنها چەند نووسەری زارێکی کوردی تێیاندا نووسیبێ، بەڵکو پەلوپۆی بۆ هەموو لایەکی کوردستان هاویشتووە و نووسەرانی هەموو پارچەکانی کوردستان بەشداری نووسینی بابەتەکانیان کردووە، وەکو: جەلادەت بەدرخان، ڕەوشەن بەدرخان، د. کامەران عالی بەدرخان، ئوسمان سەبری (ئاپۆ)، قەدری جان، جەگەر خوێن، مستەفا ئەحمەد بوتی، ئەحمەد نامی، قەدری جەمیل پاشا (زنار سلوپی)، د. نورەدین زازا، حەسەن هشیار، ڕەشید کورد، ساڵح یوسفی، شێخ مەمدوح بریفکانی، ئەنوەر مایی، بەشارێ سەگمان، گۆران، تەوفیق وەهبی، عەبدولخالیق ئەسیری، شاکر فەتاح، فایق بێکەس، هەڤندی سوری، لاوێکی کورد، حامد فەرەج، عەلی سەیدۆ گۆرانی، پیرەمێرد، عەبدولڕەحمان فەوزی، تاهیر فوئاد و چەندین نووسەری دی.

گۆڤاری هاوار لە شاری دیمەشق لە وەڵاتی سوریا دەردەچوو، بەپێی ئەو زانیارییانەی لە دەفتەری میر جەلادەتدا ماون،[1] گۆڤارەکە لە هەموو پارچەکانی کوردستان بڵاو دەبۆوە جگە لە تورکیا. دەگەیشتە زۆربەی شار و شارۆچکەکانی کوردستان و بگرە دەگەیشتە شارەکانی تری دەرەوەی کوردستانیش وەکو بەغدا و بەسرە و دیوانیە و تاران و حەسەکە و چەندانی تر.

---

(١) دلاوەر زەنگی، گۆڤارا هاوارێ چاپ و بەلاڤ کرن، گۆڤارێ پرس، (ژ، ١٤)، هاوین ١٩٩٨، ل ١٩ (بەلاتینی)

لە چەند وڵاتی تری جیهانیش بڵاو دەبۆوەوە وەکو: لوبنان، حیجاز، میسر، فەلەستین و ئەمریکا. لە لایەکی ترەوە نزیکەی (٤٠٠) کەس ئابوونەی کڕینی گۆڤارەکەیان هەبوو لەوانە چەندین کەسایەتی ناودار و ڕۆشنبیری کورد وەکو: مەلا مستەفا بارزانی، شێخ ئەحمەدی بارزانی لە بارزان، تەوفیق وەهبی بەگ، سەعید قەزاز، فوئاد عارف، مەعروف جیاوک، بەشیر موشیر بەگ، سادق بەهائەدین لە بەغدا، ڕەفیق حیلمی، محەمەد ئەمین بەگ ڕواندزی لە کەرکوک، یوسف عەونی بەگ لە زاخۆ، فەتاح ڕەشید بەگ، ساڵح بەگ میران، وێنەکێش عەبدولڕەحمان موکریانی (گیوی موکریانی) لە هەولێر، حاجی تۆفیق بەگ (پیرەمێرد)، حامد فەرەج بەگ، نوری خاوەنی کتێبخانەی (المعارف)، شێخ مەمدوحی بریفکانی لە دهۆک. هەروەها چەند دامودەزگای سیاسی و ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمە ئابوونەیان لە گۆڤاری هاواردا هەبوو.[1] گۆڤارەکە نرخێکی وای بەسەرەوە بوو هاندەرێک بوو بۆ خوێنەری کورد کە بیکڕێ و بیخوێنێتەوە. لە (ژ ٥٣) فرۆشتنی گۆڤارەکە بەم جۆرە بوو: لە سوریا و تورکیا و عەجەمستان (ئێران) و عێراق و وڵاتانی قەفقاس، ئابوونەی بۆ هەر ساڵێک (٥٠٠) قروشی سوری یان (١٠٠) فرەنک و بۆ شەش مانگ (٣٠٠) قروشی سوری یان (٦٠) فرەنک و بۆ سێ مانگ (١٧٥) قروشی سوری یان (٣٥) فرەنک بوو. بۆ وڵاتانی تر، ئابوونەکە بۆ یەک ساڵ (١٥٠) فرەنک و بۆ شەش مانگ (٩٠) فرەنک و بۆ سێ مانگ (٥٠) فرەنک بوو، بەڵام لە (ژ ٥٤)ەوە کلێشەی نرخی گۆڤارەکە گۆڕا و بەم شێوەیە بڵاو دەکرایەوە: کڕینی هاوار لە سوریا بە(٥) لیرەی سورییە و لە وڵاتانی تر بەیەک لیرەی ئینگلیزییە و، ئەم کلێشەیە تا دوا ژمارە بەردەوام بوو.

هەروەکو نەخشەی بۆ کێشرابوو، گۆڤارەکە لە سەراپای ژمارەکانیدا بایەخی زۆری بەزمانی کوردی داوە، چ بەبڵاوکردنەوەی ئەلفوبێی لاتینی تازە بێ و چ بەنووسینی ڕێزمانی کوردی بێ. هەروەها لە ژمارەکانی (١، ٢، ٣، ٤، ٦، ٧، ٨، ١٩، ٢٠، ٢٧، ٢٨، ٣٠)دا فەرهەنگۆکێکی بڵاو دەکردەوە، وشە و زاراوەی گرنگی تێدا ڕوون دەکردەوە. ئەمەو، جگە لە لێکۆڵینەوەی زمانەوانی و بابەتی ئەدەبی کە جێگایەکی زۆریان لە گۆڤارەکەدا گرتبوو. هەروەها بابەتی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و زانستی و بابەتی تری هەمەجۆری تێدا بڵاو دەبووەوە.

خاڵێکی گرنگی هاوار بڵاوکردنەوەی وێنەیە. هاوار بایەخی زۆری بەم هونەرە ڕۆژنامەگەرییە داوە. لە (ژ (٥)، ل ٥)دا وێنەی لاوانی کورد لە بەغدا بڵاو کراوەتەوە. لەسەر بەرگی (ژ ٩) وێنەی کۆمەڵێ لە کوردەکانی دەشتی هەسنان بڵاو کراوەتەوە و هەمان وێنە لە هەمان ژمارەدا لە لاپەڕە (٥)دا دووبارە کراوەتەوە. لە (ژ ١١)دا وێنەی ئاڵای کوردستان لەسەر هەر دوو بەرگی گۆڤارەکە بڵاو کراوەتەوە. لە هەمان ژمارە و لە لاپەڕە (٣)دا وێنەیەکی خوالێخۆشبوو (خەلیل رامی بەدرخان بەگ) بڵاو کراوەتەوە، هەر لەو ژمارەیەدا و لە لاپەڕە (٧)دا وێنەیەکی دکتۆر ئەحمەد بەیرەقدار هەیە. لە (ژ ١٣)، لەسەر

---

(١) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

- دلاوەر زەنگی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩.

- دلاوەر زەنگی، ئابوونەیێن هاوارێ، گوڤاری پرس، ژمارە (١٥) پاییزی ١٩٩٨، ل ٣٣ (بەلاتینی).

بەرگی گۆڤارەکە وێنەیەکی ئاشووپی سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی بڵاو کراوەتەوە و هەمان وێنە لە لاپەڕە (٤)ی ژمارەکە دووبارە بۆتەوە. لە (ژ ٢٦)ی هاواردا لە لاپەڕە (٩) وێنەیەکی ئاشووپی زەردەشت هاتووە و لە (ژ ٤٢)دا هەمان وێنەی زەردەشت لە لاپەڕە (٥)دا دووبارە کراوەتەوە.

ڕیکلام وەکو هونەرێکی ڕۆژنامەگەریی جێگای تایبەتی خۆی لەسەر لاپەڕەکانی هاوار هەبوو. بۆ نموونە ڕیکلامی دکتۆر محەمەد خدر و دکتۆر ئەحمەد نافز بەزمانی عەرەبی لە (ژ ٢)دا بڵاو کراوەتەوە. لە (ژ ٣)دا ڕیکلامی زەنگۆگراف و چاپخانەی (ایوبیە اخوان) لە دیمەشق، بڵاو کراوەتەوە، ئەویش هەر بەعەرەبییە. ئەم ریکلامانە بەزمانی فڕەنسیش هەن و لە چەندین ژمارەی گۆڤارەکە دووبارە بوونەتەوە وەکو (ژ ٤، ٦، ٧، ٨، ٩، ١٠، ١١، ١٢، ١٣، ١٤، ١٥، ١٦، ١٧، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٣١، ٣٣، ٣٤، ٣٥، ٣٧، ٣٨، ٤٠، ٤١، ٤٣، ٤٤). لە (ژ ٥٣)دا ڕیکلامی هەردوو پەخشی کوردی ڕادیۆی ڕۆژهەڵاتی بێروت و ڕادیۆی بەغدا بڵاو کراوەتەوە. لە (ژ ٣٤)دا گۆڤارەکە کتێبی (شیعر و ئەدەبیاتی کوردی) ڕەفیق حیلمی پێشان داوە.

لایەنێکی تری هاوار، کە پێویستی بەئاماژەیە، بەکارهێنانی خاڵبەندییە، کە بەشێوەیەکی ڕێکوپێک و پێشکەوتوو لە هەموو ژمارەکاندا بەکارهاتووە و خوێنەر بەئاسانی هەستی پێدەکات. هاوار بایەخێکی باشی بەهونەری دەرهێنان داوە، چ لە ڕووی بەکارهێنانی قەوارەی جیا جیای پیتی چاپ بێ و چ لە ڕووی دابەشکردنی گوتارەکان بێ لەسەر لاپەڕەکان و چ ڕێکخستنی لاپەڕەکانی بێ لەسەر بناغەی چەند ستوونێک و تەرخانکردنی هەر ستوونێک بۆ بابەتێک. پێرستی بابەتەکانی گۆڤارەکە لە (ژ ١ – ٢٣) بەهەر دوو ئەلفوبێی عەرەبی و لاتینی هاتووە، لە ژمارەکانی تر تەنیا بەئەلفوبێی لاتینی نووسراوە. دەبێ ئەوەش بگوترێ ناونیشانی گۆڤارەکە کە وشەی (هاوار)ە بەپیتی گەورە لە ناوەڕاستی لاپەڕەکە لە لای سەرەوە نووسراوە، لە ژێر وشەکەشدا نووسراوە (کومەلا کوردی).

ئەمە لە (ژ ١ – ٤)، کەچی لە ژمارە (٥) تا کۆتایی نووسراوە (گوڤارا کوردی). ئەمە لە بەشی ئەلفوبێی عەرەبی، لە بەشی ئەلفوبێی لاتینی هەمان شێوە هاتووە، بەڵام لە (ژ ٨)دا، لە سەرەوە، لە لای چەپی ناوی گۆڤارەکە ژمارە و ڕۆژ و مانگ و ساڵ بەزمانی کوردی نووسراوە و لە لای ڕاستی وشەی هاوار دیسان ژمارە و ڕۆژ و مانگ و ساڵ بەزمانی فڕەنسی نووسراوە. دەبێ ئەوەش بڵێین لە (ژ – ٥٧) لە ژێر وشەی هاوار بەفڕەنسی نووسراوە (Revue Kurde) واتە (گۆڤاری کوردی). دەرچوونی گۆڤاری هاوار وەکو هەر چەشنە خەباتێکی دی تووشی کۆسپ و دژایەتی کردن هاتووە. لە لیستی ئابوونەکانەوە[1] بۆمان دەردەکەوێ کە هاوار لە تورکیا قەدەغە بووە و لە عێراق دوای دەرچوونی (ژ ١٤)، قەدەغە کراوە.[2]

ئەم قەدەغە کردنەی فرۆشتنی هاوار بوو بەهۆی کەم دەرامەتی جەلادەت و ئەوەبوو پاشان نەیتوانی

(١) دلاوەر زەنگی، سەرچاوەی پێشوو.

(٢) د. کمال مەزهەر ئەحمەد، گۆڤاری هاوار و کوردی عێراق، گۆڤاری بەیان، (ژ ١٨٢)، ١٩٩٩، ل ٤.

بەردەوام بێ لە بڵاوکردنەوەی، هەر وەکو هاوسەرەکەی خانم ڕەوشەن بەدرخان دەڵێ: زۆر جار کەلوپەلی ناوماڵی خۆی فرۆشتووە بۆ ئەوەی هاواری پێ چاپ بکا.[1]

لەلایەکی تریشەوە سیاسەتی دەسەڵاتدارانی فڕەنسی لە سووریا بۆ ڕاگرتنی دڵی تورکیا فشاریان خستۆتە سەر گۆڤارەکە و هۆیەک بوو، بۆ دەرنەچوونی گۆڤارەکە.[2]

دیسان ڕێژەی بەرزی نەخوێندەواری لەناو کورد و چاپبوونی گۆڤارەکە بەئەلفوبێی لاتینی هۆی تر بوون بۆ کەمبوونی خوێنەرانی، چونکە ئەو کاتە نووسینی لاتینی ئەوەندە باو نەبوو لە کوردستاندا، جگە لەوەی کە ڕەزامەندی زانایانی ئایینی و ئاغا و دەرەبەگەکانی ئەو سەردەمی لەگەڵدا نەبوو.[3] ئەمانە هەموو بەیەکەوە هۆی بەردەوام نەبوونی گۆڤارەکە بوون.

میر جەلادەت بەدرخان هەر بەبڵاوکردنەوەی گۆڤاری هاوار نەوەستاوە، بەڵکو لە پاڵ ئەویشدا دەستی بەبڵاوکردنەوەی نامیلکەی کوردی کردووە لە ژێر دروشمی (کتێبخانا هاوارێ). لە (ژ ٤٥)دا کە ڕۆژی ١٩٤٢/٦/٢٠ دەرچووە، لیستی ناوی ئەو کتێب و نامیلکانەی نووسیوە کە لە پڕۆژەکەدا بڵاو کرابوونەوە و تا ئەوسا ژمارەیان گەیشتبووە (١٧) کتێب و نامیلکەی جۆراوجۆر. تەنانەت دوای وەستانی گۆڤارەکەش ئەم پڕۆژەیە هەر بەردەوام بوو. ساڵی (١٩٤٦) ژمارەی کتێب و نامیلکەکان گەیشتنە (٢٠).[4]

جگە لەم پڕۆژەیە میر جەلادەت بەدرخان گۆڤاری (ڕوناهی) وەکو پاشکۆیەکی هاوار دەردەکرد کە ژمارەی یەکەمی لە (١ی نیسانی ١٩٤٢) دەرچووە و ژمارە (٢٨)ی کە دوا ژمارەیە، لە (٢٨ی نیسانی ١٩٤٥)دا دەرچووە. ئەم پاشکۆیە سەرەتا بۆ دەنگوباسی جەنگی دووەمی جیهانیی تەرخان کرابوو، بەڵام دوای (ژ ٦) دەنگوباسی شەڕی تێدا کەم بووە و تەنیا چەند وێنەیەکی لەبارەی شەڕەوە بڵاو دەکردەوە. یەکێ لە تایبەتییەکانی گۆڤاری ڕوناهی ئەوە بوو کە وێنەدار بوو، وێنەی زۆری تێدا بڵاو دەکرایەوە.[5]

گۆڤاری هاوار بەماوەیەکی کەم دەنگ و سەدایەکی زۆری دایەوە و خوێنەر و ڕۆشنبیران لە هەموو لایەکەوە بەگەرمی پێشوازییان لێ کرد و هەندێکیان بەشیعر و نووسین هەست و سۆزی خۆیان بۆ دەربڕی و وتار و شیعریان بەم بۆنەیەوە لەسەر لاپەڕەکانی بڵاوکردەوە، ئەمەش هەندێ لەو بەرهەمانەیە:

– حامید فەرەج لە (ژ ٣، ل ٣) گۆڤارەکەدا کورتە گوتارێکی بەناوی (پیرۆزنامە) بڵاوکردۆتەوە، دەڵێ: (دەمێک بوو چاوەڕوانی ستارەیەکی گەلاوێژی کوردمان دەکرد. تاکو دوێنێ بەچاوی خۆمان دیمان کە ئەویش گۆڤاری (هاوار)ە کە چاوی هەموو کوردێکی ڕوون کردەوە، هیوامان وایە کە تینی پریشکی

(١) دلاوەر زەنگی، سەرچاوەی پێشوو گۆڤاری پرس، (ژ ١٤)، ل ٤.

(٢) دلاوەر زەنگی، گۆڤاری پرس، (ژ ١٤، ٤٠)

(٣) کۆنێ ڕەش، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٨.

(٤) کۆنێ ڕەش، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٢.

(٥) گۆڤاری ڕوناهی، کومبەندا کاوە، کوردستان، هەولێر، ٢٠٠١، (هەموو ژمارەکانی، بەلاتینی).

گشت کوردستان ڕووناک کاتەوە و هەموو کوردێک بەدەم ئەم هاوارە بچێ تا بکەوینە سەر ڕێگای ڕاست و بۆ یەکیەتی کوردان هەوڵ بدەین...)

– جەگەرخوین لە (ژ ٦، ل ٤)دا هەستی خۆی بەشیعرێک دەردەبڕێ و دەڵێ:

هزار جاری پیرۆز بتن ئەڤ هاوار
هزار ئاه و زارین دکن لێ ئەزم
گەلەک خو ب دڕەند وەکی گولعوزار
ژ وان بلبلان تێ جەگەرخوین و ژار
گولستانێ زارێ مەیە ئەی جوان

شاکر فەتاح لە (ژ ٦، ل ٦)دا گوتارێکی بەناوی هاوار بڵاوکردۆتەوە و دەڵێ: (هاوار: نەمامێکە بەدەستێکی زانا لە زەوییەکی بەپیتا نێژراوە، بەڵام ئەوەی بەروبووم بدا دەبێ چاودێری بکرێ تا گەورە دەبێ... ئینجا بەهەموو هێزی خۆمەوە دەقیژێنم: هاوار دێنمە بەر ئەو کەسانەی دوو پوولیان لە گیرفاندایە، کەرتێکی بۆ ژیانی ئەم گۆڤارە دابنێن...).

(سەر ژێر) ناوێک لە (ژ ٧، ل ١)دا گوتارێکی بەناوی (لە هاواردا) نووسیوە، دەڵێ: (دەنگی هاوار لە شامەوە دێتە گوێم لە پاش ئەوەی دەشت و بیابانی بێگانە (بیانی) و کێو و کژی خۆمان ئەبڕێ بەڵام تەئسیرەکەی ناگۆڕێ لە دڵی مندا، نەک بەتەنها هەر لە دڵی مندا، بەڵکو لە دڵی هەموو کوردێکیدا...).

ئەحمەد نامی لە (ژ ٩، ل ٦)دا شیعرێکی بەناوی (داخوازنامە) بڵاوکردۆتەوە، لە جێگایەکدا دەڵێ:

من دی روهنیکی هلبو بو ژ دا ماس
شەفەق دابو جزیرێ و ئەرزێ قافقاس
بەر بر جا بەلەک لێ پرسیار بوون
من گوتی وان کی پێنج حەرفی هاوار بوون
نەدی نامی ل ناڤ کوردان یەکی مێر
ژ بۆ چاپا هاوارێ چێبکی زێر...

گۆران لە (ژ ١٠، ل ٥)دا هەستی خۆی بەرامبەر بنەماڵەی بەدرخانیان و دەرچوونی گۆڤاری هاوار بەشیعری (ئیلهامی هاوار) دەردەبڕێ و دەڵێ:

بەکۆمەڵ بگرن گوێ لە هاواری
کۆمەڵ جەلب ئەکا رقەتی باری

پیرۆت ناوێک لە (ژ ١٠، ل ١)دا گوتارێکی لە ژێر ناوی (عەکسی صەدای هاوار) نووسیوە و لە بڕگەیەکدا دەڵێ: (بەخۆشی دڵ و گشایشی گیانەوە چەند نوسخەیەکی گۆڤارە گرانبەهاکەتانم خوێندەوە. بەڕاستی دڵی تەنگ ئەکاتەوە و بیری وشک هەڵهاتوو ئاو دەداتەوە. یەزدان پایەدارتان بکات... ئەوەی زیاتر هیوا ئەبەخشیت، تێن ئەدات بەتوانا: ئەو ڕێگای تەجەدود و تازەگییەیە کە کردووتانە بەنیشانە. هەوڵ گەواهی ئەمە وەرگرتن و بڵاوکردنەوەی تیپ (حروف)ی فرەنکییە، بەڕاستی بۆ ژیاندنەوەی کورد و

ئەدەبیاتی کوردی ئەوە هەنگاوێکی پاڵەوانانەیە...) حەبەش ئیسماعیل لە (ژ ٢٠، ل ١١)دا بەشیعرێک کە لە ژێر ناوی (بەرخکێ هاوارێ) نووسیویەتی، هەستی خۆی دەردەبڕێ و دەڵێ:

هاوار هاوار دەلالی
تو روهینا چاڤانی
نوخوری یا مللەتی
ڕێزانی هەم ڕێبەری

چی دەربارەی گۆڤاری هاوار نووسراوە:

کۆنترین سەرچاوە ئاماژەی بۆ گۆڤاری هاوار کردبێت، کتێبی (مێژووی ئەدەبی کوردی)ی عەلائەدین سەجادییە کە لە بارەی گۆڤارەکە دەڵێ: (هاوار گۆڤارێکی ئەدەبی نیو مانگی بووە، نیوەی بەپیتی لاتینی ئەنووسرا لەسەر شێوەی بۆتان، یەکەم ژمارەی لە (١٥)ی مایسی **١٩٣٢** لەلایەن خاوەنەکەیەوە ئەمیر جەلادەت عالی بەدرخان لە شام دەرچووە. تەنها (١٤) ژمارەی لێ دەرچوو ئیتر پەکی کەوت.[*]

ئەم گۆڤارە یەکێ لە گۆڤارە چاکەکانی کورد بووە).[١] دوای ئەو، جەمال خەزنەدار لە ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردیدا دەڵێ: (هاوار گۆڤارێکی کۆمەڵایەتی ئەدەبی و سیاسی بووە خاوەن و بەرپرسیاری جلادت عالی بەدرخان بووە لە شاری دیمەشق دا دەردەچوو. ژمارە (١) لە (١٥)ی مایسی ١٩٣٢ دەرچووە)[٢] ئینجا دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد لەوانەی پێشوو وردتر باسی گۆڤارەکە دەکات و دەڵێ:

(... جەلادەت بەدرخان بڵاوی دەکردەوە. ساڵی یەکەم (٢٠) ژمارەی لێ دەرچوو، ئەو ژمارانەی لەگەڵ (٣) ژمارەی ساڵی دووەمی بەپیتی هیجا و لاتینی چاپکراون. لە (ژ ٢٤)یەوە (١ی نیسانی ١٩٣٤) هەمووی تەنها لاتینییە. تا ئێستە (ساڵی ١٩٨٧ ع. أ) بەتەمەنترین گۆڤاری کوردییە: یازدە ساڵ ژیا و تا (١٥ی ئابی ١٩٤٣) (٥٧) ژمارەی لێدەرچوو کە بەسەر یەکەوە (٨٠٨) لاپەڕەن. یەکێکە لە گۆڤارە کوردییە دەوڵەمەندەکان. نووسەرانی کوردی عێراق گەلێک بەرهەمی نایابیان تێدا بڵاوکردۆتەوە بەتایبەت لە (٢٣) ژمارەی یەکەمیدا).[٣] چەند نووسەرێکی تر وەکو عەبدولقادر بەدرەدین[٤] و وریا

(*) لە ڕاستیدا گۆڤارەکە دوای ژمارە (١٤) پەکی نەکەوت، بەڵکو دوای ئەو ژمارەیە حکوومەتی عێراق قەدەغەی کرد بێتە عێراق. بڕوانە: د. کمال مەزهەر ئەحمەد، گۆڤاری هاوار و کوردی عێراق، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١٨٣)، ١٩٩٩، ل ٤ – ٩.

(١) عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەغدا، ١٩٥٢، ل ٥٥٥.

(٢) جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردی، مطبعة الجمهورية، بغداد، ١٩٧٣، ل ٣٦.

(٣) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٨، ل ٣٣٥.

(٤) عبدالقادر بدرالدين، موجز عن مسيرة الصحافة الكردية في (الجزء الغربي) سوريا بيروت، ١٩٩٨، ص ٨٨.

جاف(١) هەمان زانیارییان وەرگرتووە و دووبارەیان کردۆتەوە، بەڵام هەندێ نووسەری تری وەکو د. سەعد ناجی جەواد(٢) بۆ ئەوە دەچێت کە گۆڤاری هاوار سەر بەکۆمەڵەی خۆیبوون بووە. من دووپاتی دەکەمەوە کە ئەم ڕایە ڕاست نییە، چونکە وەکو زنار سلوپی دەڵێ جەلادەت بەدرخان لە ئابی ساڵی ١٩٣٢ وازی لە خۆیبوون هێناوە(٣)، لەلایەکی تریشەوە جەلادەت بەدرخان خۆی لە (ژ ١، ل ١)دا دووپاتی دەکاتەوە کە گۆڤارەکە لە سیاسەت دوور دەبێت.

جگە لەم باسە سەرەڕۆ و سەرەقەڵەمانە، چەند لێکۆڵینەوەیەکی باش لەبارەی گۆڤاری هاوار کراوە، لێرەدا هەندێکیان دەخەینە پێش چاو:

– د. حوسێن حەبەش لە ساڵی ١٩٨٢ لێکۆڵینەوەیەکی زانستی لە ژێر ناوی (ڕاپەڕینا چاندا کوردی د گوڤارا هاوارێ دە)(٤) بۆ وەرگرتنی بڕوانامەی دکتۆرا لە ژێر سەرپەرشتی پڕۆفیسۆر قەناتی کوردۆ و بەزمانی ڕووسی پێشکەشی زانکۆی مۆسکۆ کردووە. ئەم لێکۆڵینەوەیە دوو بەشە. بەشی یەکەم دەربارەی جێگای هاوارە لە مێژووی ڕۆژنامەگەریی کوردیدا و، بەشی دووەم دەربارەی هاوار و پێشکەوتنی ئەدەبی کوردییە. لێکۆڵینەوەکە دوو پاشکۆی لەگەڵدایە: یەکەمیان لەبارەی مێژووی ڕۆژنامەگەریی کوردییە تا ساڵی ١٩٧٠ و، دووەمیان دەربارەی جەگەرخوینی شاعیر و گۆڤاری هاوارە. لێکۆڵینەوەکە ساڵی ١٩٩٦ بەزمانی کوردی لە شاری بۆن لە ئەڵمانیا چاپ کراوە.

– د. بەدرخان سندی لە (ژ ١٢٨)ی گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێدا لێکۆڵینەوەیەکی لە ژێر ناوی (هۆزانڤانەتی ل گۆڤارا هاواردا)(٥) بڵاوکردۆتەوە. دوای پێشەکییەکی کورت، د. بەدرخان باسی (١٩) شاعیری کردووە کە بەرهەمیان لە هاواردا بڵاوکردۆتەوە و بۆ هەر یەکێ نموونەیەک یان چەند نموونەیەکی داوە.

– د. بەدرخان سندی لە هەمان گۆڤاردا لە (ژ ١٣٣)، لێکۆڵینەوەیەکی تری لەبارەی هاوار نووسیوە بەناوی (میللینی یا گۆڤارا هاوار).(٦) باسی ئامانجا هاوار و ئەدەبی کوردی لە هاوار و دەوری هاوار لە بڵاوکردنەوەی هەستی کوردینی دەکات و باسی هەندێ لە نووسەرە دیارەکانی هاوار دەکات و نموونەیان

(١) وریا جاف، کاروانی ڕۆژنامەگەریی کوردی، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨، ل ٤٦.

(٢) د. سعد ناجي جواد، الاقلية الكردية في سوريا، مطبعة التعليم العالي بغداد، ١٩٨٨ (للتداول المحدودة)، ص ٢١.

(٣) زنار سلوپي، في سبيل كردستان، (مذكرات)، ترجمة ر. علي، رابطة كاوة للثقافة الكردية، دار الكتاب، ١٩٨٧، ص ١٩٩.

(٤) د. حوسێن حەبەش، ڕاپەڕینا چاندا کوردی د گوڤارا هاوارێ دە، بۆن، ١٩٩٦. (لاتینی).

(٥) د. بدرخان سندی، هۆزانڤانەتی د گوڤارا هاواردا، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (٣٨)، ١٩٩٢، ل ١٤ – ٣١.

(٦) د. بەدرخان سندی، میللینی یا گۆڤارا هاوار، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٣٣)، ١٩٩٤، ل ٢٦ – ٣٤.

پێشکەش دەکات وەکو: سەید حوسێن حوزنی و حامید فەرەج و سەرژێر... ئاماژەیەکیش بۆ دەوری هاوار دەکا لە یەکخستنی زمانی کوردی و پەیڕەوکردنی ئەلفوبێی تایبەتی، لەگەڵ چەند بابەتی تر.

فەرهاد پیرباڵ لە گۆڤاری (مامۆستای کورد)، ژمارە (١١ – ١٢)دا، وتارێکی بەناوی (چیرۆکەکانی گۆڤاری هاوار)(١) بڵاوکردۆتەوە. بەکورتی باسی هاواری کردووە و بەخێرایی بەسەر چیرۆکەکانی هاواردا چووە و زانیاری پێویستی لەبارەی تۆمار کردوون و پاشان بیبلیوگرافیایەکی بۆ چیرۆکەکانی هاوار کردووە کە بەبۆچوونی ئەوەوە ژمارەیان گەیشتۆتە (٧٠) چیرۆکی کوردی و (٦)ی وەرگێڕدراو – شایەنی باسە فەرهاد پیرباڵ ئەم باسەی دووبارە لە (ژ ١٤)ی گۆڤاری ڕامان بڵاوکردۆتەوە.

– دیار دوسکی لە (ژ ٧٥)ی گۆڤاری مەتیندا لێکۆڵینەوەیەکی لە ژێر ناوی (کوڤارا هاوار و زارێ کرمانجی یا ژیرێ)(٢) نووسیوە. نووسەر باسی نووسەرانی زاری ژێری دەکا کە بەشدارییان لە نووسینی وتار و شیعری هاواردا کردووە و ناوەکان تۆمار دەکات و نموونەی نووسینەکانیان دەخاتە بەرچاو.

ئەنوەر محەمەد تاهیریش لە هەمان ژمارەی گۆڤاری مەتیندا، لێکۆڵینەوەیەکی لە ژێر ناوی (ڕۆلێ گوڤارا هاوار بۆ پێشخستنا چیروکا کوردی یا هونەری)(٣) بڵاوکردۆتەوە. باسی لایەنی هونەریی چیرۆکەکانی هاوار دەکات و، بەتایبەتیش لە چیرۆکەکانی قەدری جان و کامەران و جەلادەت دەدوێ.

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە (ژ ١٨٣)ی گۆڤاری بەیاندا، لێکۆڵینەوەیەکی بەناوی (کۆڤاری هاوار و کوردی عێراق)(٤) نووسیوە. موسەدەق توڤی لە (ژ ٩)ی گۆڤاری (دهۆک)دا، لێکۆڵینەوەیەکی نووسیوە بەناوی (گوڤارا هاوار و شۆڕشا ڕەوشەنبیری)،(٥) هەوڵی داوە دەوری گۆڤارەکە لە بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری و کۆکردنەوەی نووسەرانی هەموو پارچەکانی کوردستان لە دەوری خۆیدا، ڕوون بکاتەوە.

کۆکردنەوە و ساغکردنەوە و بڵاوکردنەوەی هاوار:

دوای تێپەڕبوونی ماوەیەکی زۆر بەسەر دەرچوونی گۆڤاری هاوار و پەرشوبڵاوبوونەوەی ژمارەکانی. ڕۆشنبیر و نووسەرانی کورد بیریان لەوە کردەوە ژمارەکانی گۆڤارەکە کۆبکەنەوە و ساغیان بکەنەوە و بڵاویان بکەنەوە بۆ ئەوەی بەسەریەکەوە لەبەر دەستی خوێنەرانی کورددا بێ. بۆ ئەم مەبەستەش چەند هەوڵێکی دڵسۆزانە دراوە.

(١) فەرهاد پیرباڵ، چیرۆکەکانی گۆڤاری هاوار، گۆڤاری مامۆستای کورد، ژمارە (١١ – ١٢)، هاوینی ١٩٩١، ل ١٣ – ٢٨.

(٢) دیار دوسکی، کوڤارا هاوار و زارێ کرمانجی یا ژیرێ، گۆڤاری مەتین، ژمارە (٧٥)، نیسانی ١٩٩٨، ل ٢٨، ل ٣٤.

(٣) ئەنوەر محەمەد تاهیر، ڕۆلێ گۆڤارا هاوار بۆ پێشخستنا چیروکا کوردی یا هونەری، گۆڤاری مەتین، ژمارە (٧٥)، نیسانی ١٩٩٨، ل ٣٥ – ٤٣.

(٤) کەمال مەزهەر، گۆڤاری هاوار و کوردی عێراق، گۆڤاری بەیان ژمارە (١٨٣)، ١٩٩٩، ل ٤ – ٩.

(٥) موسەدەق توڤی، کوڤارا هاوار و شۆڕشا ڕۆشنبیری، گوڤاری دهۆک، ژمارە (٩)، ٢٠٠٠، ل ٢٠ – ٢٣.

گرنگترینیان ئەمانەن:

– حەمرەش ڕەشۆ ساڵی (١٩٧٦) ژمارەکانی (٢٤ – ٥٧)ی گۆڤارەکەی کۆکردەوە و د. نورەدین زازا پێشەکی و ژینامەی خاوەنەکەی بۆ نووسی و لە شاری (بەرلین) لە ئەڵمانیا بڵاوکرایەوە.

– محەمەد بەکر، ساڵی (١٩٨٧) لە وڵاتی سوید ژمارەکانی (١ – ٩)ی کۆکردەوە و ئەو بابەتانەی بەئەلفوبێی عەرەبی نووسرابوون ڕایگوێزانە سەر ئەلفوبێی لاتینی و بەپێشەکییەکەوە بڵاوی کردنەوە.

– فرات جەوەری ساڵی (١٩٩٨) هەموو ژمارەکانی گۆڤاری هاواری کۆکردەوە و ئەو بابەتانەی بەئەلفوبێی عەرەبی نووسراون هەمووی ڕاگوێزانە سەر ئەلفوبێی لاتینی و پێرستی ڕێکوپێک و بەپێشەکی پوخت و تێروتەسەل و بەچاپێکی قەشەنگ لە بڵاوکراوەکانی (نودەم)، لە شاری ستۆکهۆڵم بەچاپی گەیاند.

– کوم بەندا کاوە، ساڵی ٢٠٠١، بەهەمان شێوەی فرات جەوەری لە هەولێر، کوردستانی عێراق. هەموو ژمارەکانی دووبارە خستەوە بەردەستی خوێنەری کورد.

ژیانی میر جەلادەت بەدرخان

میر جەلادەت بەدرخان کوڕی نۆیەرەی ئەمین عالی بەدرخان بەگی میری بۆتانە لە (سەنیحە)ی ژنی کە بەڕەگەز چەرکەس بوو. لە (٢٦)ی نیسانی ١٨٩٣ لە ئەستەنبوڵ لە دایک بووە. لە قوتابخانەکانی ئەستەنبوڵ و ئەدنە و قونیە و ئەنقەرە و عەکا و نابلس و سالونیکی یۆنانی قۆناغی سەرەتایی و سانەوی خوێندووە، پاشان چۆتە کۆلیجی جەنگ و بەپلەی ئەفسەر دەرچووە. یەکەم گوتاری ساڵی (١٩٠٨) بڵاوکردۆتەوە.

ساڵی (١٩١٧) وەکو ئەفسەر بەشداری لە جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە. ساڵی ١٩١٩ لەگەڵ مێجەر نۆئێل و د. کامەرانی برای و ئەکرەم جەمیل پاشا گەشتێکی بەکوردستاندا کردووە. ساڵی (١٩٢٢) ناوی لە لیستی ئەو کەسانە بوو کە تورکیا بەتەما بوو نەفییان بکات، ئیدی ناچار بوو چووە ئەڵمانیا بۆ خوێندن. ساڵی ١٩٢٥ پەیوەندی بەشۆڕشی شێخ سەعیدی پیران کرد و کە شۆڕش نسکۆی هێنا گەڕایەوە ئەڵمانیا و بڕوانامەی لیسانسی لە (حقوق – ماف) وەرگرت. باوکی لە میسر بوو. کە زانی باوکی نەخۆشە چووە میسر بۆ سەردانی و دوای مەرگی باوکی چووە بیروت بۆ ماڵی خەلیل رامی بەدرخانی مامی. ساڵی ١٩٢٧ لەگەڵ نیشتمانپەروەرانی کورد کۆمەڵەی (خۆیبوون)ی دامەزراند و پاشان پەیوەندی بەشۆڕشی ئاگری کرد و دوای شکستی شۆڕش چووە سوریا.

ساڵی (١٩٣٢) دەستی کرد بەبڵاوکردنەوەی گۆڤاری هاوار و، ساڵی ١٩٣٥ خانم ڕەوشەن بەدرخانی مارە کرد و هەمان ساڵ بوو بەمامۆستای زمانی فڕەنسی لە قوتابخانەی پیشەسازی لە دیمەشق، ساڵی (١٩٣٩) بوو بەپارێزەری کۆمپانیای ریجی فڕەنسی، لە ١٩٤٢/٤/١ دەستی بەبڵاوکردنەوەی گۆڤاری ڕوناهی کرد. لە ساڵی (١٩٥٠)وە خەریکی کشتوکاڵ بوو و لە ١٩٥١/٧/١٥ کۆچی دوایی کرد.

بەرهەمەکانی:

میر جەلادەت جگە لە دەرکردنی هاوار و ڕوناهی، بەرهەمی زۆری هەبووە هەندێکیان لە سەردەمی خۆی چاپ بوون و هەندێکیان بەدەستنووسی مابوونەوە لەوانە:

١- ڕیزمانا ئەلفا بێ یا کوردی، لە بڵاوکراوەکانی کتێبخانا هاوارێ، ژ ١، چاپخانەی تەرەقی شام، ١٩٣٢.

٢- روپەلینێن ئەلفا بێ، لە بڵاوکراوەکانی کتێبخانا هاوارێ، ژ ٢، چاپخانەی تەرەقی شام، ١٩٣٢.

٣- بیشیبیا پێغەمبەر ب کوردی یا دوملی ژ ئامادەکرنا عوسمان ئەفەندی ب دیباجا جەلادەت بەدرخان، کتێبخانا هاوارێ، ژ ٤.

٤- مەکتوب ژ مستەفا کەمال پاشێرا، کتێبخانا هاوارێ، ژ ٦.

٥- ژ مەسەلا کوردستانێ، کتێبخانا هاوارێ، ژ ٨.

٦- نڤێژێن ئێزدی یا ب دیباجا جەلادەت بەدرخان، کتێبخانا هاوارێ، ژ ٥.

٧- (گرامێر کورد) (واتە ڕێزمانی کوردی) بەزمانی فڕەنسی، ساڵی (١٩٤٣) چاپ کراوە.

٨- (گرامێر کورد) (واتە ڕێزمانی کوردی) بەزمانی فڕەنسی، ساڵی (١٩٧٠) بەناوی میر جەلادەت بەدرخان و ڕۆژێ لیسکۆ لە پاریس چاپ کراوە.

٩- فەرهەنگی کوردی – فڕەنسی (دەستنووس)، خانم ڕەوشەن بەدرخان، ساڵی (١٩٧١) پێشکەشی کۆڕی زانیاری کوردی کردووە لە بەغدا.

١٠- دیوانێکی چاپکراوی هەیە بەناوی (دوتمام) لە سوید چاپ کراوە.(*)

(*) بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی ژیان و بەرهەمی جەلادەت بەدرخان بڕوانە:

– سەلمان عوسمان (کۆنێ ڕەش)، الامیر جلادت بدرخان، حیاته و فکره، مطبعة الکاتب العربي، دمشق، ١٩٩٢، ص ٤٥.

– صادق بەهائەدین ئامێدی، جەلادەت بەدرخان، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق – دەستەی کورد، بەرگی حەوتەم، ١٩٨٠، ل ٢٥٥.

– ناهیدە ڕەفیق حیلمی، ژیانی پڕشنگداری میر جەلادەت بەدرخان، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژ ١٣٩، ساڵی ١٩٩٧، ل ٧١.

بەشی یەکەم

بارودۆخی سیاسی و ئابووری و رۆشنبیریی کوردستان لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانییەوە تا سەردەمی گۆڤاری هاوار

یەکەم: باری سیاسی:

جەنگی یەکەمی جیهانیی (١٩١٤ - ١٩١٨) ڕووداوێکی هەرە گەورەی جیهانی بوو و گۆڕانکارییەکی زۆری لە ژیانی زۆربەی میللەتان هێنایە ئاراوە و، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش کە کوردستان شوێنێکی ستراتیجی تێدا هەیە، لە تراجیدیایەکانی جەنگەکە بەدوور نەبوو.

(ڕووداوەکانی جەنگ و ئەنجامەکانی زیانێکی گەورەی بەکورد گەیاند)[1] و کوردستان زیاتر پارچە پارچە کرا.

لە کاتی شەڕی بریتانیا و فرەنسا و ڕووسیا، کە هەستیان کرد ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانی بەرەو بەزین دەچن، لەسەر ئایندەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەوتنە گفتوگۆ.

(سیر مارک سایکس (بریتانیا) و چارلز فرەنسیس جۆرج بیکۆ (فرەنسا) و سیر جی سازانۆف (ڕووسیا)، لە ئەیاری (١٩١٦)دا کۆبوونەوە و گەیشتنە ڕێککەوتننامەیەک کە بە(ڕێککەوتننامەی سایکس - بیکۆ) ناسراوە).[2]

بەپێی ئەو ڕێککەوتننامەیە، (فەرنسا دەستی بەسەر سوریا و لوبنان و کیلیکیا و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و ویلایەتی مووسڵی باکووری عێراقدا دەگرت کە بەناوچەی شین ناوی هاتبوو، بریتانیا دۆڵی ڕافیدەین و هەردوو میناکانی عەکا و حەیفا و ڕۆژهەڵاتی ئەردەنی بەردەکەوت کە بەناوچەی سوور ناونرا بوو، فەلەستین دەکەوتە ژێر بەڕێوەبەرایەتی نێو دەوڵەتی، ناوچەکانی ئەرمینیا لە تورکیا و باکووری کوردستان لەگەڵ قوستەنتینییە بۆ ڕووسیا دەبوو کە بەناوچەی زەرد ناوی هاتبوو.

لە هەمان کاتدا بریتانیا و فرنسا بەڵێنیان دا ناوچەی باشووری ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ بدرێ بەئیتالیا بەمەرجێ ڕووسیا پێی ڕازی بێ. لە دواییدا بریتانیا توانی فرەنسا قایل بکا ویلایەتی موسڵی پێبدا، بەڵام دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ ئەم ڕێککەوتننامەیە ئاشکرا بوو، بوو بەهۆی ناڕەزایی گەلانی ناوچەکە).[3]

(١) د. كمال مظهر احمد - كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ط ٢، بغداد، ١٩٨٤، ص ١١ - ١٢.

(٢) د. حامد محمود عيسى، المشكلة الكردية في الشرق الاوسط، مكتبة مدبولي، القاهرة، ١٩٩٢، ص ٥٥.

(٣) د. عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، ط ١، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت، ١٩٨٤، ص ١٥.

دوای کۆتایی هاتنی شەڕ و ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، گەلانی ناوچەکە کە کوردیش یەکێ بوو لەوان، ڕاپەڕین و داوای مافی سەربەخۆیی خۆیان کرد، بۆ ئەم ئامانجە زنجیرەیەک چالاکی سیاسی و شۆڕش لە کوردستاندا ئەنجام دران، لە خوارەوە بەکورتی باسی هەندێکیان دەکەین:

١- شۆڕشی شێخ مەحموودی بەرزنجی:

کە هودنەی (مەندەرۆس) لە (٣٠)ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ مۆر کرا و ڕۆژی پاشتر پیادە کرا، سوپای بریتانیا (١٢) میل لە مووسڵ دوور بوو. لە (٢)ی تشرینی دووەمی هەمان ساڵ عەقید لچمان گەیشتە شاری مووسڵ و جەنەڕاڵ سێر ولیام مارشال داوای لە فەرماندەی تورکەکان، جەنەڕاڵ (عەلی ئیحسان پاشا) کرد کە لە باشووری مووسڵ بوو، بۆ ئەوەی بەپێی ماددەی (٦)، (٧)ی هودنەی (مەندەرۆس) لە مووسڵ بکشێتەوە، بەڵام (عەلی ئیحسان پاشا) ڕازی نەبوو لە مووسڵ بکشێتەوە.[1]

لەوە بەدواوە کێشەی مووسڵ لە نێوان تورکەکان و بریتانییەکان سەری هەڵدا، بریتانیا هەوڵی دا کورد بۆ خۆی ڕابکێشێ، ئەوە بوو مێجەر نوئێل لە ١٨ی تشرینی دووەمی ١٩١٨ گەیشتە سلێمانی و ڕۆژی دوایی لە بەردەرکی سەرا بەفارسی گوتی: (من بەناوی حکوومەتی بریتانیا و حاکمی گشتی عێراقەوە قسەتان لەگەڵ دەکەم. ئێوە لە دیلیی ڕزگار بوون. لەمەولا ئازادن شێخ مەحموود حوکمداری کوردستانە، لەسەر فەرمانی حاکمی گشتی لە بەغدا ئەم مژدەیەتان دەدەمێ).[2]

دوای ئەوە شێخ بوو بەحوکمداری کوردستان (دەستی بەفراوان کردنی بازنەی دەسەڵاتەکەی کرد بەرەو کفری و کەرکووک، بەڵام هۆزەکانی ئەم ناوچانە ڕازی نەبوون لە ژێر سەرکردایەتی ئەودا کار بکەن).[3]

پاشان شێخ داوای هەموو ویلایەتی مووسڵی کرد و ویستی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ دابمەزرێنێت، لەولاوەش ئینگلیز جێ پێی خۆیان لە ناوچەکە قایم کرد و سنووری چالاکی شێخ مەحموودیان تەسک کردەوە. لە هەمان کاتدا (سوودیان لە ململانێی ناو ڕیزەکانی سەرکردایەتی کوردی وەرگرت).[4] وردە وردە بۆ خەڵکی کوردستان دەرکەوت کە ئینگلیز لەگەڵ ئامانجەکانی کورد نین، بەڵکو بۆ چەسپاندنی بەرژەوەندی خۆیان هەموو ڕێگایەک دەگرنە بەر. لێرە گرژییەکیان کەوتە نێوان و هەریەکە بەگومانەوە سەیری ئەوەی تری دەکرد. لە ئەنجامدا چەندین ڕاپەڕین لە ناوچە جیا جیاکانی کوردستان دژی ئینگلیز بەرپا بوون (یەکەم چەخماخەی ڕاپەڕین لە ئازاری ١٩١٩ لە ناوچەی زاخۆ ڕوویدا، هۆزی گۆیان

(١) د. فاضل حوسێن، کێشەی ویلایەتی مووسڵ، چ ١، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، سلێمانی، ١٩٩٩، چاپخانەی خاک، ل ٧.

(٢) ئەحمەد خواجە، چیم دی، ب ١، چاپخانەی شەفیق، بەغدا، ١٩٦٨، ل ٢٠ - ٢١.

(٣) عبدالمنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق/ ١٩١٩ - ١٩٢٠، ط ١، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٦٦، ص ٦٣.

(٤) جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ط١، دار الرازي، بيروت، لبنان، ١٩٩٢، ص ١٢١.

ئەفسەری سیاسی ناوچەکە (کاپتن پیرسن)یان کوشت و هاورێکانیان بەدیل گرت، لە وەلامدا ئینگلیز فرۆکەیان خستە کار، بەلام نەیان توانی بەسەر بارودۆخەکە زاڵ بن تا هاوینی ئەو ساڵە).(١) لە هەمان کاتدا لە چەند جێگایەکی تر خەڵکی کوردستان ڕاپەڕین وەکو: (ڕاپەڕینی بارزان بەسەرکردایەتی شێخ ئەحمەدی بارزانی).(٢)

لە هەمان کاتدا شێخ مەحمود پەیوەندی بەو سەرۆک هۆزانە کرد کە هاوکاری بوون (لە (٢١)ی ئەیاری ١٩١٩، لەشکری ئینگلیز و لەشکری مەحمود خانی دزڵی لە بناری گۆیژە بەرەو ڕووی یەکتری بوونەوە. لەشکری ئینگلیز شکا و گەڕانەوە ناو شاری سلێمانی).(٣) لە هەمان ڕۆژدا، شێخ مەحمود دەستی بەسەر شاری سلێمانی داگرت و فەرمانی دا لەباتی ئالای ئینگلیز، ئالایەکی تری (ڕەنگ سەوزی هیلالێکی سوور) لەسەر بارەگای ئەفسەری سیاسی هەڵبدەن.

(شۆڕشگێڕان هێڵی تەلگرافی نێوان کەرکوک و بەغدایان بڕی، بۆیە تا سێ ڕۆژ پێ نەچووبایە سەرکردایەتی بەریتانی بەرووداوەکانی سلێمانی نەدەزانی).(٤)

بۆ گرتنەوەی سلێمانی «لە (٢٥)ی ئەیاری ١٩١٩، هێزی ئینگلیز بەسەرکردایەتی ڕائید (بوص) بەرەو سلێمانی چوو، لە تاسلوجە شۆڕشگێڕان لێیان هاتنە دەست و زیانێکی زۆریان لێدان و پاشەکشەیان پێکردن، دوای ئەم سەرکەوتنە زۆر لەوانەی ڕاڕا بوون خۆیان دایە پاڵ شێخ مەحمود و تەنانەت هێزەکانی کوردی ئێرانیش داوایان کرد لەگەڵ حکومەتی کوردی شێخ مەحمود یەک بگرن».(٥)

پاش ئەم شکستە ئینگلیزەکان هێزیان کۆکردەوە و بەسەرۆکایەتی جەنەراڵ فرێزەر لە حوزەیرانی ١٩١٩ ڕوویان کردە سلێمانی و لە دەربەندی بازیان بوو بەشەڕ و لەم شەڕەدا شۆڕشگێڕان شکان و «شێخ مەحمود بەبریندار گیرا و ڕەوانەی بەغدا کرا، لەوێ دایانە دادگا و حوکمی سێدارەیان بۆ دەرکرد».(٦)

(ولسن)ی حاکمی گشتی لە عێراق حەزی دەکرد شێخ مەحمود لەسەری بدرێ چونکە لەو باوەڕەدا بوو (تا شێخ لە ژیاندا مابێت لایەنگرانی هیوایان بەگەڕانەوەی دەبێ و سەر بۆ ئینگلیز شۆڕ ناکەن و

---

(١) د. كمال مظهر احمد، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، مطبعة الحوادث، بغداد، ١٩٧٨، ص ٨٠ - ٨١.

(٢) م. س. لازاريف، المسألة الكردية (١٩١٧ - ١٩٢٣)، ط ١، ترجمة عبدي حاجي، بيروت، لبنان، ١٩٩١، ص ٧٠.

(٣) ئەحمەد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧.

(٤) البرت. م. منتشا شفيلي، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ترجمة د. هاشم صالح التكريتي، مطبعة (جامعة بغداد)، ١٩٧٨، ص ٣٠٩.

(٥) س. جيي. ادمونز، كورد و ترك و عرب، ط ٢، ترجمة جرجيس فتح الله، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ١٩٩٩، ص ٣٤.

(٦) البرت. م. منتشا شفيلي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٢.

دوژمنانیشی لە ترسی گەڕانەوەی ناوێرن بەتەواوی خزمەتی ئینگلیز بکەن. لە هەمان کاتدا لەوانەیە بەلەسێدارەدانی شێخ کوردستان ئارامی بەخۆیەوە ببینێ).(١)

بەلام بۆ ئەوەی سیاسەتی ئینگلیز لە کوردستاندا تەگەرەی تێنەکەوێ، حوکمی لە سێدارەدانی شێخ مەحمودیان گۆڕی بۆ دوور خستنەوە بۆ وڵاتی هیند بۆ ماوەی (١٠) ساڵ.

دوای شەڕی دەربەندی بازیان، شاری سلێمانی داگیر کرا و ئینگلیز سەرۆک هۆز و شۆڕشگێڕەکانی کوردیان گرت و دەستیان بەسەر خانوو و ماڵیان داگرت.(٢)

ئینگلیز دوای گرتنەوەی سلێمانی توانی ناوچەکانی دەوروبەریشی بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە، بەلام توند و تیژی ئینگلیز لە کوردستاندا بوو بەهۆی سەرهەڵدانی جموجۆڵی چەکدارانەی تر دژی داگیرکەران.

لە (١٥)ی تەمووزی (١٩١٩) لە ئامێدی دوو ئەفسەری ئینگلیز و چەند کەسێکی تر کوژران و «ڕۆژی پاشتر شۆڕشگێڕان پەلاماری ئۆردووگای ئینگلیزیاندا و لە گوندی (بێباد) دەستیان بەسەر داگرت».(٣) ئینگلیز بۆ تۆڵەسەندنەوەی ئەم زیانە، بەقسەی حاکمی سیاسی شاری مووسڵ (لیچمن) «لە ئابی ١٩١٩ گوندی بامەڕنێ و شاری ئامێدییان داگیر کردەوە».(٤) دوا بەدوای ئەمە هەندێ شەڕی خوێناوی لە ناوچەکە قەوما، وەکو: (گەلی مزوورکا)، (سوارە تووکا)، (بەهنونە)، (مەلا عەرەب)، (کەلاتی شەعبانیە). ڕەفتاری داگیرکەرانەی ئینگلیز لە کوردستاندا، ڕق و بێزاری خەڵکی بەرامبەر بەئینگلیز زیاتر کرد و «لە (١٥)ی تشرینی دووەمی ١٩١٩ شاری ئاکرێ لە هێزی داگیرکەر پاک کرایەوە و زەبرێکی توندی لێ درا».(٥)

لە گەرمەی ئەو شەڕ و پێکدادانانەدا، حکومەتی ئەنقەرە بڕیاری دا لایەنگری خۆی (ڕەمزی بەگ) بکاتە قایمقامی ڕواندز و بەگەیشتنی ئەو شالاوێکی گەورەی ڕزگارکردنی شارەکانی سلێمانی و کەرکوک و هەولێر لە هێزی بریتانی دەستی پێکرد.

لە ناوەڕاستی مانگی حوزەیران، (عەقید عەلی شەفیق) ناسراو بە(ئۆزدەمیر) گەیشتە ناوچەکە و ڕای گەیاند کە: «ئەرکی ئەوەیە دەست بەسەر ویلایەتی مووسڵ دابگرێت کە هی خۆیانە».(٦) لەو کاتەدا کەریم بەگی فەتاح بەگی سەرۆکی هۆزی هەمەوەند کابتن (بۆند)ی ئەفسەری ئینگلیزی لە نزیک چەمچەماڵ کوشت و پەیوەندی بەئۆزدەمیرەوە کرد.

بۆ پووچەڵ کردنەوەی پلانی تورکیا و وەرگرتنەوەی ویلایەتی مووسڵ و ئارام کردنەوەی کوردستان،

---

(١) د. حامد محمود عیسی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٧.

(٢) البرت. م. منتشا شفيلى، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٢.

(٣) عبدالمنعم الغلامی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

(٤) د. حامد محمود عیسی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٧.

(٥) د. حامد محمود عیسی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٠.

(٦) البرت. م. منتشا شفيلى، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٠.

بریتانیا بڕیاری هێنانەوەی شێخ مەحموودی دا «شێخ مەحموود لە (١٢)ی ئەیلولی ١٩٢٢ گەیشتەوە بەغدا».[١]

شێخ مەحموود لەگەڵ دەسەڵاتدارانی بریتانی لە عێراق ڕێکەوت کە: «بگەڕێتەوە سلێمانی لەباتی شێخ قادر ببێ بەسەرۆکی ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی سلێمانی، بەمەرجێ ڕێگا بەهێزی تورکیا نەدا بێتە ناو شاری سلێمانی و لە ناوچەکانی تری کوردستانیش دەریان بکا و دەست لە کاروباری کەرکووک و هەولێر وەرنەدا و مێجەر نۆئێل ببێ بەڕاوێژکاری شێخ مەحموود و نوێنەری بریتانیا».[٢]

شێخ مەحموود لەناو پێشوازییەکی گەرمی ڕێگا و ناو شار، «لە (٣٠)ی ئەیلول گەیشتەوە سلێمانی. ئەو پێشوازییە گەرمە وای کرد هەر زوو شێخ مەحموود بەڵێن و ڕێککەوتنەکەی لەگەڵ بریتانیادا فەرامۆش بکا».[٣] ڕۆژی (٤)ی تشرینی دووەمی ١٩٢٢، شێخ مەحموود نازناوی (ملک کردستان) بۆ خۆی دانا و ئاڵای کوردی بەرز کردەوە. حکوومەتی بریتانیا بەیاننامەیەکی دەرکرد و (ئەدمۆندز)یش سەرکردە کوردەکانی ئاگادار کردەوە کە: «حکوومەتی بریتانیا و عێراق دان بەمافی کوردەکانی ناو سنووری عێراق دادەنێن بۆ دامەزراندنی حکوومەتێکی کوردی و بەو هیوایە بوون ئەوانە بتوانن لەسەر شێوەی حکوومەتی کوردستان ڕێک بکەون و شاندێکی خاوەن دەسەڵات ڕەوانەی بەغدا بکەن بۆ ئەوەی لەبارەی پەیوەندی ئابووری و سیاسی گفتوگۆ لەگەڵ بریتانیا و عێراق بکەن».[٤]

بەڵام شێخ مەحموود هیوای بەڕزگاری هەموو کوردستان هەبوو و خۆی بەناوچەی سلێمانییەوە بەند نەکرد کە بریتانیا بۆی دیار کرد بوو، بەڵکو هەوڵی دا هەموو ناوچەکانی کورد بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی، بەتایبەتی ناوچەی کەرکووک. ئەمە بووە هۆی تێکچوونی پەیوەندی نێوانیان «شێخ مەحموود لەجیاتی ئەوەی دژایەتی تورکیا بکات هەوڵی دا پەیوەندییەکی چاک لەگەڵ مستەفا پاشا ببەستێ».[٥]

دوای ماوەیەک «لە (٢٠)ی کانوونی دووەمی ١٩٢٣ شێخ مەحموود یادداشتنامەیەکی بۆ کونسولی کۆماری فیدراسیۆنی سۆڤیەت لە تەورێز نارد و داوای یارمەتی لێ کرد بۆ کورد».[٦]

بەڵام هیچی بەدەمەوە نەبوو. لەو ماوەیەدا ئینگلیز بۆ بەڕێوەبردنی بەرژەوەندییەکانی لە ناوچەکە پێویستی بەکورد نەما و کەوتە دژایەتی کردنی کورد و حکوومەتی کوردستان بەتایبەتی دوای: «بەستنی کۆنگرەی قاهیرە و دانانی نەخشەیەکی تازە بۆ سیاسەتی بریتانیا لە ناوچەی ڕۆژهەڵات بەگشتی و

(١) د. حامد محمود عیسی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٤.

(٢) سی. جێی ادمونز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٤.

(٣) سی. جێی ادمونز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٢.

(٤) د. حامد محمود عیسی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٧.

(٥) جلال الطالباني، كردستان والحركة القومية الكردية، ط ٢، دار الطليعة، بيروت، ١٩٧١، ص ٢١٩.

(٦) د. عەزیز شەمزینی، جوولانەوەی ڕزگاری نیشتمانیی کوردستان، وەرگێرانی فەرید ئەسەسەرد، بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، چ ٢، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ١٦٢.

کوردستان بەتایبەتی».[١] شێخ مەحموود خۆی لەم گۆڕانکارییانە بێ دەنگ نەکرد، کەوتە لەشکر کۆکردنەوە و لەگەڵ تورکیا ڕێککەوت کە هێرش بکەنە سەر کەرکووک. «بریتانیا لە ٢٤ی شوباتی ١٩٢٣، بڵاوی کردەوە کە شێخ مەحموود لە بەڵێنەکانی پاشگەز بۆتەوە و ئاڵای حکوومەتی هەڵکردووە».[٢]

لە ئەنجامدا فڕۆکەکانی بریتانیا لە (٤)ی ئاداری (١٩٢٣) شاری سلێمانییان بۆردومان کرد و لە نیسانی هەمان ساڵدا هێزێکی لەشکری عێراق بەسەرکردایەتی ئەمینداری ئینگلیز و بەپشتیوانی هێزی ئاسمانی بریتانی بەرەو ڕواندز چوون کە چەکداری تورکیای تێدا بوو. پاشان هێزەکە چووە سلێمانی و داگیری کرد، لە دوایی شێخ مەحموود بەپێی ڕێککەوتنێک لەگەڵ ئینگلیز گەڕایەوە سلێمانی، بەڵام هەر زوو شێخ مەحموود بەندەکانی ڕێککەوتنەکەی ڕەت کردەوە و ئەمە بوو بەبیانوویەک بۆ بریتانیا «لە کانوونی یەکەمی ١٩٢٣ بەفڕۆکە پەلاماری سلێمانی دا و هێزی ئینگلیز لە (١٩)ی تەمووزی ١٩٢٤ سلێمانی داگیر کرد».[٣]

بۆیە شێخ مەحموود ناچار بوو ڕابکات بۆ ئێران. ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوان (عصبە الأمم) لە ١٩٢٥ ویلایەتی مووسڵی دا بەعێراق و بەمەرجێ عێراق تایبەتێتی نەتەوەی کورد لەبەر چاو بگرێت. بەڵام دەسەڵاتی عێراق ئەمەی نەکرد و ناڕەزایی لەناو میللەتی کورد پەیدا بوو. دوای مۆرکردنی پەیمانی (١٩٣٠) لە نێوان عێراق و بریتانیا، «کورد بۆی دەرکەوت کە بریتانیا جگە لە بەرژەوەندی خۆی گوێ بەهیچ شتی تر نادا، بۆیە کورد بڕوای پێ نەما».[٤] لە حوزەیرانی (١٩٣٠) ماوەی ئینتیدابی بریتانی لەسەر عێراق تەواو بوو و عێراق سەربەخۆیی وەرگرت. بڕیار درا هاوینی (١٩٣٠) پەرلەمان هەڵبژێردرێ، خەڵکی سلێمانی ڕازی نەبوون بەشداری هەڵبژاردن بکەن و لە (٦)ی ئەیلولی (١٩٣٠) لەبەر دەرکی سەرا خۆپیشاندانیان کرد و بوو بەشەڕ و پێکدادان لە نێوان خەڵک و پۆلیس و، ژمارەیەکی زۆر لە هەردوو لا کوژران و بریندار بوون. ئەو کاتە شێخ مەحموود لە ئێران بوو، بڕیاری دا بگەڕێتەوە وڵات. وردە وردە ژمارەی چەکدارەکانی زۆر بوو.

شێخ مەحموود لە تشرینی یەکەمی (١٩٣٠) داوای لە بریتانیا کرد دەوڵەتێکی کوردی لە ناوچەی نێوان زاخۆ و خانەقین دروست بکا، بەڵام ئینگلیز ڕازی نەبوو، کورد دیسان لێی ڕاپەڕین و «چەکدارانی شێخ مەحموود لە (٣)ی تشرینی دووەمی ١٩٣٠ پێنجوینیان ڕزگار کرد».[٥] لە (١٩٣٠ - ١٩٣١) شەڕ لە نێوان شۆڕشگێڕانی کورد لە لایەک و لەشکری عێراق و بریتانیا لە لایەکی تر بەردەوام بوو،

(١) جلال الطالباني، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٢.

(٢) البرت. م. منتشا شفیلی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٣.

(٣) د. حامد محمود عیسي، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٣.

(٤) جليلي جليل وآخرون، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠.

(٥) البرت. م. منتشا شفیلی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢٨.

«کورد زیانێکی زۆری لێکەوت».[1] شێخ مەحموود و لایەنگرانی بەرەو سنووری ئێران کشانەوە، پاشان ڕوویان کردە ناوچەی کفری بۆ ئەوەی ڕێگای خانەقین ببڕن، بەڵام لەبەر بۆمبارانکردنی ناوچەکە لە لایەن فڕۆکەی بریتانیەوە نەیان توانی کارەکە ئەنجام بدەن. ڕۆژی (٥)ی نیسانی (١٩٣١) لە نزیک گوندی (ابو البراق)ی باکووری ڕۆژهەڵاتی توزخورماتوو شەڕێکی سەخت ڕوویدا.

شۆڕشگێڕان شکان و کشانەوە، ئەم شەڕ و لێکدانە نزیکەی هەشت مانگی خایاند «ئەوە بوو لە ١٣ی ئایاری ١٩٣١ شێخ مەحموود بەدیل گیرا و گوازرایەوە بەغدا و لەوێ بەیاننامەیەکیان پێ مۆر کرد کە واز لە کاری سیاسی بێنێ و پاشان دووریان خستەوە بۆ ناسریە».[2]

لێرەوە شێخ مەحموود گەیشتە کۆتایی، بەڵام هەر لە سەرەتاوە ئەم شۆڕشە دەنگێکی گەورەی لە سەرانسەری کوردستان دایەوە و دەورێکی زۆری لە هۆشیار کردنەوەی خەڵکی کوردستان و بڵاوکردنەوەی بیری نەتەوایەتی و جۆشدانی خەباتی ڕزگاریخوازی هەبوو. شێخ مەحموود لە پاڵ شۆڕشی سیاسی خۆیدا بایەخی زۆری بەلایەنی ڕاگەیاندن داوە و چەند ڕۆژنامەیەکی دەرکردووە کە زمان حاڵی حکوومەتەکەی بوون، وەکو: (بانگی حەق) و (بانگ کردستان) و (اومید استقلال)[3] و (ڕۆژی کوردستان).

تەنانەت دەوری گەورەی شۆڕشی شێخ مەحموود لە گۆڤارێکی وەکو: (هاوار)یش ئاماژەی بۆ کراوە. بۆ نموونە لە ژمارە (٣٠)ی گۆڤارەکەدا چیرۆکێک بڵاوکراوەتەوە بەناوی (کورد یەک بن) لەم چیرۆکەدا منداڵێک دەچێتە قوتابخانە و یەکێک دەفتەرێکی پێشکەش دەکا و وێنەی شاری سلێمانی بەسەرەوەیە و ئاڵای کوردی بەسەردا دەشەکێتەوە، بێگومان ئەمە ئاماژەیە بۆ سەردەمی حوکمداری شێخ مەحموود.

٢- شۆڕشی مەلاتیە:

بزووتنەوەی ئازادیخوازی کورد لە تورکیا، لە سەرەتای سەدەی بیستەم سەری هەڵدا، هەندێ کۆمەڵە دامەزران وەکو: «کۆمەڵەی بەرزی کوردستان یان کۆمەڵەی ڕاپەڕینی کوردستان کە لە (١٧)ی کانوونی یەکەمی (١٩١٨) لە ئەستەمبوڵ دامەزرا».[4] ئەم کۆمەڵە لە سەرچاوەکاندا بەزۆر ناوی جیاواز ناوی هاتووە.[*] لە سەرەتادا ئەم کۆمەڵەیە بەنەرمی «داوای ئۆتۆنۆمی دەکرد لە چوارچێوەی دەوڵەتی

(١) جلیلي جلیل واخرون، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٢.
(٢) البرت. م. منتشا شفیلی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣٩ - ٣٤٠.
(٣) ڕەفیق سالح، سێ ڕۆژنامەی ڕۆژگاری شێخی نەمر (١٩٢٣ - ١٩٢٤)، چاپخانەی سەرکەوتن، سلێمانی، ٢٠٠١، ل:
(٤) عەبدولعەزیز یامولکی، کوردستان و ڕاپەڕینەکانی کورد، چ ١، وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ١٩٩٩، ل ٦٤.
(*) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: أ- د. وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بریتانیادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ١٩٩٩، ل ١٥٤. ب- د. عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات والمنظمات والاحزاب الكردیة في نصف قرن ١٩٠٨ - ١٩٥٨، ط ١، بغداد، ١٩٨٩، ل ٤٠. ج- د. احمد عثمان ابوبكر، كردستان في عهد السلام (بعد الحرب العالمیة الاولى)، السلیمانیة، ١٩٩٨.

عوسمانی. کاری بۆ ئەوە دەکرد کوردە دەرکراوەکان بگەڕێنەوە سەر جێگای خۆیان و فەرمانبەری کورد لە بەڕێوەبەرایەتی کاروباری کوردستان ئیش بکەن و پەیوەندی لەگەڵ حکوومەتی کوردی لە سلێمانی ببەسترێ).[1] لە کۆنگرەی ئەرزەرۆمی حوزەیرانی (١٩١٩)، سەرکردە کوردەکان هاوسۆزی خۆیان لەگەڵ بزووتنەوەی نیشتمانی تورکی دەربڕی و داوای مافی ئۆتۆنۆمیان کرد، «هەر لەسەر بناغەی ئەم کۆنگرەیە، سەرکردە کوردەکان بەشداری کۆنگرەی هاوبەشی کوردی / تورکییان کرد کە لە (١٠ - ٢٣)ی تەموزی ١٩١٩ لە ئەرزەڕۆم بەسترا و پاشان بەشدارییان لە کۆنگرەی سیواسیش کرد کە لە (١١)ی ئەیلولی ١٩١٩ بەسترا».[2]

لە کۆبوونەوەی ئەیلولی ١٩١٩ی کۆمەڵەدا لە ئەستەنبوڵ: «لاوانی کورد داوای ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی کوردستان و دەرکردنی بێگانەیان کرد لە کوردستان، لەوانە هێزی تورکیاش، بەڵام سەرۆکی کۆمەڵە (سەید عەبدولقادر) دژی ئەم پێشنیازە وەستا و گوتی نابێ لە بارودۆخی سەختی ئێستا بزووتنەوەی کورد دژی تورک بوەستێ».[3] کەچی بەپێچەوانەی ئەمەوە، بزووتنەوەی کەمالی هەر لە ڕۆژی دامەزراندنییەوە لەگەڵ کورد باش نەبوو. لە (١٥)ی حوزەیرانی (١٩١٩) مستەفا کەمال لە بروسکەیەکدا بۆ جێگری والی دیاربەکر دەڵێت «هەر ڕێکخراوێک دووبەرەکی لەناو نیشتمان دروست بکات پێویستە لەناو ببرێ، ئەم هەنگاوە ئەرکێکی نیشتمانییە بۆیە من تەواو لە ڕەفتاری تۆ ڕازیم لەگەڵ یانەی کورد».[4] لە هەمان کاتدا مستەفا کەمال هەوڵی دا دووبەرەکی لەناو ڕیزەکانی کورد دروست بکا و چەند کەسێکی خاوەن دەسەڵات بۆ خۆی ڕابکێشێ.

لە ئابی (١٩١٩) نامەیەکی بۆ عەبدولڕەحمان ئاغا نارد کە یەکێ بوو لە دەرەبەگەکانی ناوچەی شەڕنەخ، دەڵێ «دڵسۆزی ئێوە بۆ خەلیفە و تاج لە هەموو دنیادا ناسراوە. بێگومان ئێوە ڕازی نابن خاکی پیرۆزی نیشتمانەکەمان لە لایەن ئەرمەنەکانەوە پیس بکرێ. من باش ئەزانم ئێوە لە هەموو کەس باشترن، بۆیە لەو باوەڕەدام بەزووترین کات لە ڕیزی پێشەوەی نیشتمانپەروەران دەتان بینم ژیانی خۆتان بۆ دۆزی گەل و نیشتمان تەرخان دەکەن... دەست بەڕێکخستنی هێزی نیشتمانی بکەن و بەتوندی کۆتایی بەچالاکی خیانەتکارانەی دوژمنانمان بێنن».[5]

هەرچەندە مستەفا کەمال کاریگەری خۆی لەسەر چەند دەرەبەگێکی کورد هەبوو، بەڵام زۆربەی خاوەن دەسەڵاتە کوردەکان بەبڕیارەکانی کۆنگرەی ئەرزەڕۆم ڕازی نەبوون (نەک هەر لەبەر ئەوەی کۆنگرە

(١) د. خلیل علي مراد وآخرون، القضیة الكردیة في تركیا وتاثیرها على دول الجوار، جامعة الموصل، مركز الدراسات التركیة، ١٩٩٤، (محدود التداول)، ص ١٢.
(٢) م. أ. حسرتیان، القضایا القومیة في تركیا، ترجمة سیامند سیرتي، بدون تاریخ ومكان الطبع، ص ٤.
(٣) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠.
(٤) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠.
(٥) م. أ. حسرتیان، كردستان تركیا بین الحربین، ط ١، ترجمة سعدالدین ملا، باقي نازي، رابطة كاوا، بیروت، ١٩٨٧، ص ٢٠ - ٢١.

بەرژەوەندی کوردی پشت گوێ خست، بەڵکو لەبەر ئەوەی ئەوان پەیوەندییان لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی هەبوو و باوەڕیان بەمستەفا کەمال نەدەکرد»،(١) و چاوەڕوانی شتی تازەیان لە کەمالییەکان نەدەکرد «ئەوە بوو خەبات بەردەوام بوو و لەگەڵ تەقەڵای کەمالییەکان بۆ نەهێشتنی سەرکردەکانی بزووتنەوەی کورد، بارودۆخەکە دژوارتر بوو».(٢) دوای سەردانەکەی نوئێل بۆ مەلاتییە و پێشوازیکردنی لەلایەن بەدرخانییەکانەوە(٣) وەک: (کامەران عالی بەگ، جەلادەت بەگ، جەمیل پاشا زادە و ئەکرەم بەگ) ڕاپەڕینی مەلاتییە دەستی پێکرد. کۆنگرەی سەرانی کورد لە (شێرو) بەسترا، کە ٢٠کم لە مەلاتییە دوورە و خەلیل ڕەحیم بەگ بەحاکمی کوردستان داندرا و لیژنەی بەرگریکردن لە مافی کورد، بنەما سەرەکییەکانی دەوڵەتی کوردستانی سەربەخۆی بڵاوکردەوە کە تێیدا هاتووە «کورد لەبەر زوڵمی فەرمانبەرانی حکوومەتی تورکیا لە کوردستان، لە بارودۆخێکی سەختدا دەژین، بۆیە ئەمڕۆ بەشادییەوە بەرەو ڕزگاری دەچن... لەمڕۆوە خەڵکی کوردستان لە کۆتی دیلی ڕزگار دەبن. بۆیە ئەمڕۆ یاسای تورکی کاری پێناکرێ... بەزووترین کات کۆبوونەوەیەکی دەستووری دەبەسترێ بۆ ئەوەی کوردستان لەگەڵ سەردەمی تازەدا بەڕێوە بچێ».(٤) ئینجا ئەو بڕیارانەی دەرکرد کە دەبوو لەوەبەدواوە کاری پێ بکرێ.(٥)

مستەفا کەمال لەشکرێکی گەورەی نارده سەر مەلاتییە و کە سەرانی کورد بەنزیکبوونەوەی هێزی تورکیان زانی، بەرەو کیاختا چوون و لەوێ خۆیان بۆ بەرگری ئامادە کرد و لە هەمان کاتدا «پەیوەندییان بەنوێنەری (انتلجنس سرڤس)، (عەقید بیل) کرد لە حەلەب، بەڵام ئەو داوای سەرکردەکانی خاو کردەوە و نەیهێشت شۆڕش دژی تورک بەرپا بێت».(٦)

ئەوانەی لە کاتی خۆشیدا کوردیان هان دەدا بۆ شۆڕش، لە کاتی تەنگانەدا پشتیان تێکرد. ئیدی بەشدارانی شۆڕش بەرەو شوێنی جیا جیا پەرتوبڵاو بوونەوە، دوای ئەوەی لە هەموو یارمەتییەک بێبەش بوون(٧) و دوای شکستی شۆڕشی مەلاتییە، کۆمەڵەی ڕاپەڕینی کوردستان درێژەی بەچالاکییەکانی دا و داوای سەربەخۆیی کوردستانی کرد و سەرۆک هۆز و شێخ و موختارەکانی کوردستانی لە ناوچەکانی فارتوو، بۆلاجیک، مەلازگرد، هینز، سلیڤان... هاندا داوا لە (عصبة الامم) بکەن سەربەخۆیی بەکوردستان بدات. دوای مۆر کردنی پەیمانی سیڤەر «ئەم چالاکییە گەشەی سەند و گەیشتە ڕادەی

(١) م. أ. حسرتیان، القضایا القومیة في ترکیا، ص ١٥.

(٢) م. أ. حسرتیان، هەمان سەرچاوە، ل ١٧.

(٣) مەیجەر نۆئێل، یاداشتەکانی مەیجەر نۆئێل لە کوردستان، وەرگێڕانی حوسێن ئەحمەد جاف و حوسێن عوسمان نێرگسەجاڕی، مطبعە اوفسیت حسام، بغداد، ١٩٨٤، ل ١٤٦.

(٤) م. أ. حسرتیان، القضایا القومیة في ترکیا، ص ١٨ - ١٩.

(٥) سەرچاوەی پێشوو.

(٦) م. أ. حسرتیان، کردستان ترکیا بین الحربین، ص ٢٦.

(٧) د. خلیل علي مراد وآخرون...، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦.

ڕاپەڕینێکی چەکداری تازە لە ناوچەی دەرسیم - کۆچگیری.

ئامانجی ڕاپەڕینەکە دروستکردنی ناوچەیەک بوو لە شێوەی ئۆتۆنۆمی بەڕێوە بچێ و بەپێی بەندەکانی پەیمانی سیڤەر داوای سەربەخۆیی بۆ هەموو کورد بکات».(١) دەستنیشانکردنی ناوچەکە بۆ شۆڕش شتێکی خۆڕایی نەبوو. خەڵکی ناوچەکە شیعەن. بۆیە چەوسانەوەیان لە کوردی سوونی زیاترە. لە سەرەتای (١٩٢٠) نوێنەرانی کورد لە تەکیەی (حوسێن عەبدوڵڵا) لە ناوچەی (ئلیج) کۆبوونەوە و سۆزیان دا لە پێناوی سەربەخۆیی کوردستان دەست بەخەباتی چەکداری بکەن.

«بەپێی بڕیارەکانی کۆبوونەوەکە لە دیاربەکر و وان و بەتلیس ئیلایازیخ و دێرسیم - کوچگیری کەوتنە کۆکردنەوەی چەک».(٢)

سەرانی کورد لە تشرینی دووەمی ساڵی (١٩٢٠) لە (خوزات - مەڵبەندی دێرسیم) کۆبوونەوە و یاداشتنامەیەکیان دایە حکوومەتی (مستەفا کەمال) لە ئەنقەرە و داوایان لێکرد «هەڵوێستی بەرامبەر ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان دیار بکات و گیراوەکان بەربدات و فەرمانبەرانی تورک لە ناوچە کوردییەکان بگوازێتەوە و هێزەکانی تورک لە ناوچەی دێرسیم - کوچگیری بکشێنێتەوە».(٣) بەڵام حکوومەتی ئەنقەرە داواکارییەکانی بەجێ نەهێنان، بۆیە سەرۆک هۆزەکانی ڕۆژئاوای دێرسیم بروسکەیەکیان بۆ نارد کە تیایدا هاتووە و دەڵێ: «بەپێی پەیمانی سیڤەر پێویستە کوردستانێکی سەربەخۆ لە ویلایەتەکانی دیاربەکر و ئەلعەزیز و وان و بەدلیس پێک بهێندرێت... ئەگەر نا ئێمە ناچار دەبین ئەم مافە بەهێزی چەک وەربگرین».(٤)

دەسەڵاتی تورکی لەگەڵ کورد بەفێڵ بوو لە لایەک پارێزگاری ئەلعەزیز سەرکردە کوردەکانی ئاگادار کردەوە کە ئەنقەرە بەداواکارییەکانیان ڕازییە، لە لایەکی تریشەوە کەوتە شەڕ دژی بزووتنەوەی کوردی لە ناوچەی سیواس و هەوڵی دا هەندێ سەرکردەی کورد بکا بەداردەستی خۆی دژی بزووتنەوەی کورد. دەسەڵاتی بزووتنەوەکەش بەدەست سەید ڕەزا بوو. بۆ ترساندنی خەڵکەکە (عەقید خالس)ی سەرکردەی هێزی تورکی چەند کەسایەتییەکی کوردی لە ئومڕانییە گرت و لە ژێر پاسەوانییەکی توند و نهێنی ڕەوانەی زازای کردن، بەڵام چەکدارانی کورد پێشیان لێگرتن و دەستگیرکراوەکانیان ئازاد کردن. ئەم ڕووداوە سەرەتای هەڵگیرسانی شەڕی نێوان کەمالییەکان و هێزەکانی کورد بوو.

دوای شکستی پاسەوانەکان و ڕزگارکرانی گیراوەکان، کوردەکان داوایان لە (عەقید خالس) کرد کە خۆی بدات بەدەستەوە، بەڵام ئەو ڕازی نەبوو، «ئیدی چەکدارانی کورد دەوری ئومڕانییەیان گرت و دوای شەڕێکی سەخت فەوجەکە خۆی بەدەستەوە دا. پاشان کوردەکان دادگایەکی لەشکری تایبەتییان پێکهێنا

(١) د. خلیل علي مراد وآخرون...، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦.

(٢) جلیلی جەلیل وآخرون...، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩ - ١١٠.

(٣) د. خلیل علي مراد وآخرون...، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦- ١٧.

(٤) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧.

که حوکمی خنکاندنی بەسەر (عەقید خالس) دا و حوکمەکە لە شاری ئومڕانییە جێبەجێ کرا و ئاڵای کوردستانی ئازاد بەرز کرایەوە». [١]

ئەم ڕووداوەی ئومڕانییە دەنگدانەوەیەکی گەورەی هەبوو لە کوردستان، خەڵکی ناوچەی کوچگیریش ناوچەی خۆیان لە تورک ڕزگار کرد و چەکدارانی کورد لە ناوچەی کیماخ هێزی تورکیان لەناو برد... دوای ئەم سەرکەوتنانە، سەرانی کورد لە (١١)ی ئاداری (١٩٢١) بروسکەیەکیان بۆ ئەنجومەنی نەتەوەیی تورکی لە ئەنقەرە نارد و داوایان کرد «ویلایەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ناوچە ڕزگار کراوەکان دروست بکرێ و والییەکی کوردی بۆ دابندرێ». [٢] بەڵام دەسەڵاتی تورکی کەوتە پیلانگێڕان. لە لایەکەوە شاندێکی ڕەوانەی ناوچەکە کرد بۆ ئەوەی گفتوگۆ لەگەڵ شۆڕشگێڕان بکات و، لە لایەکی ترەوە کەوتە خۆ ئامادەکردن بۆ هێرشێکی لەشکریی. لە (١٥)ی ئاداری (١٩٢١) ئابڵوقەی ناوچەی سیواس و ئەلعەزیز و ئەرزنجانی دا و بروسکەیەکی بۆ سەرکردەکانی ناوچەی دەرسیم نارد بۆ ئەوەی هەڵوێستی خۆیان دیار بکەن. سەرکردەکانی ناوچەی دەرسیم بەم جۆرە وەڵامیان دایەوە: «ئێمە باش دەزانین حکوومەتی تورکی نیازی وایە کورد لەناو ببات هەروەکو: ئەرمەنی لەناو برد، بۆیە لە تێکۆشانی خۆمان بەردەوام دەبین و بەرگری لە مافە ڕەواکانمان دەکەین». [٣]

حکوومەتی ئەنقەرە حسابێکی زۆری بۆ ناوچەی دەرسیم کرد و لەشکرێکی گەورەی ناردە سەر ناوچە ڕزگار کراوەکان... «شەڕ مانگێکی خایاند و لە ئەنجامدا شۆڕشی کوچگیری شکستی خوارد و چەند سەرکردەیەکی کورد بەدیل گیران و لەسەریان درا». [٤]

لەوە بەدواوە سیاسەتی شۆڤینی تورک بەرامبەر خەڵکی کوردستان قووڵتر بۆوە، «هەر لە ڕاگواستنی کورد بۆ ناوچە تورکنشینەکان و تا گرتنی ژمارەیەکی زۆری خەڵکی ناوچەکە و قەدەغە کردنی زمانی کوردی». [٥]

٣- شۆڕشی سمکۆی شکاک:

لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی ناوچەی ورمێ کە مەیدانی ململانێ و ناکۆکی کوردی سونە و عەجەمی شیعە بوو، پشێوییەکی بەردەوامی تیا بوو. یەکەم جار عوسمانییەکان پەلاماریان دا و ئاژاوەیان نایەوە، ئینجا ڕووس هات و عوسمانی دەرکرد و بارەکەی ئاڵۆزتر کرد... لەو سەروبەندە و لەو

---

(١) م. أ. حسرتيان، كردستان تركيا بين الحربين، ل ٣٩، ٤١.
(٢) سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٢.
(٣) سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣ - ٤٥.
(٤) م. أ. حسرتيان، القضايا القومية في تركيا، ص ٣٤ - ٣٥.
(٥) دەربارەی ئەم بابەتە بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
أ/ م. أ. حسرتیان، هەردوو سەرچاوەی پێشوو.
ب/ جليلي جليل، واخرون،... سەرچاوەی پێشوو.

ناوچە پشێوەدا سمکۆی شکاک سەری هەڵدا کە ناکۆکی دێرینی کورد و ئازەریی بۆ بەجێ ما بوو. ساڵی (١٩٠٥) «دەسەڵاتی ئێران جەعفەر ئاغای برای بەفێڵ لە تەورێز کوشت». [١]

لەو کاتەدا (عەبدولڕەزاق بەدرخان) لە مەیدانی سیاسی و ڕۆشنبیری لە کوردستان سەری هەڵدا. «لە ١٩١٣ کۆمەڵەی ڕۆشنبیری لە خوێی دامەزراند». [٢] پێش شەڕ سمکۆ هاوکار و هاوبیری عەبدولڕەزاق بوو. عەبدولڕەزاق پڕۆژەیەکی گەورەی بەدەستەوە بوو بۆ شۆڕش و دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ، لەوەدا پشتی بەسمکۆ ئەستوور بوو کە «بەهاوکاریی کۆمەڵەی (جیهاندانی)یان دامەزراند». [٣] دوای کۆتایی هاتنی شەڕ بارودۆخی کوردستانی ئێران لە ئاژاوەدا بوو، هیچ دەسەڵاتێکی بەهێزی تێدا نەبوو، بارودۆخی ورمێ زۆر ئاڵۆز بوو.

لە شوباتی (١٩١٩)، سەرکردەکانی کورد کۆبوونەوەیەکیان کرد بۆ باسکردنی بەرپا کردنی شۆڕشێکی سەرتاسەری. کەس دژی ئەم بیرە نەبوو، بەڵام بڕیاریان دا چاوەڕوان بن چونکە: «نیازی دەوڵەتە گەورەکان لەبارەی کوردی ئێران و گەڕانەوەی ئەرمەن باش ڕوون نەبووبۆوە». [٤]

لەو ساڵەدا دوو ڕووداو بوونە هۆی تەقینەوەی ناکۆکی دێرینی نێوان کاربەدەستانی ئێران و کورد بەتایبەتی شکاکی ناوچەی ورمێ: «پیلانی کوشتنی سمکۆ و ناردنی حاکمێکی نوێ بۆ سەرکوت کردنی کورد لە ورمێ». [٥]

سمکۆ توانی لە کانوونی دووەمی ١٩١٩، بەهاوکاری سەید تەها هەموو ناوچەی ورمێ بگرێتە دەست بەقەرەغیز و سەلماسیشەوە کە هی ئەرمەن بوون. حکوومەتی ئێران باشترین هێزی کۆکردەوە و بەسەرکردایەتی عەقیدی ڕووسی (فیلیبۆڤ) ناردیە سەر سمکۆ، «سمکۆ ناچار بوو لە ناوچەی ورمێ بکشێتەوە و تەنیا پارێزگاری لە ناوچەی چهریق بکات»، [٦]

پاشان (فیلیبۆڤ) لەگەڵ سمکۆ کەوتە گفتوگۆ و پێی ڕاگەیاند کە ئەو نایەوێ دەست بۆ ناوچەی ورمێ درێژ بکا. (فیلیبۆڤ) گەڕایەوە و سمکۆ وردە وردە تەواوی مەڵبەندی ورمێی گرت.

لە ماوەی ١٩٢٠ - ١٩٢١ ناوچەکە هێمن و ئارام بوو. لەم ماوەیەدا سمکۆ لە ورمێ ڕۆژنامەیەکی

---

(١) Ghilan, Les Kurdes Persans et Linvasion ottomane, Revue du, monde musul-man, Mai, N 5. p. 7.
(٢) د. كمال مظهر احمد، دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر، مطبعة اركان، بغداد، ١٩٨٥، ص ٢٤٤.
(٣) جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية والقومية في نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين، نقله الى الروسية، باقي نازي، د. ولاتو، رابطة كاوا للثقافة الكردية، دار الكاتب، بيروت، ١٩٨٦، ص ١٧٣.
(٤) م. س. لازاریف، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٢.
(٥) صالح محەمەد ئەمین، کورد و عەجەم، مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران، ١٩٩٢، ل ٣٤٥.
(٦) م. س. لازاریف، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٣ - ١٠٤.

دەرکرد بەناوی (ڕۆژی کورد - شەوی عجم) کە پاشان بوو بە(ڕۆژی کورد) و پاشتریش تەنیا بەناوی (کورد) دەردەچوو.[١]

دوای ئەوە شەڕ و پێکدادانێکی زۆر لە نێوان هێزی سمکۆ و هێزەکانی ئێران ڕووی دا تا لە ناوەڕاستی تەمووزی (١٩٢٢) هێزی دەوڵەت توانی بەسەر لەشکری سمکۆدا سەربکەوێت و بارەگای سەرەکی لە (چهریق) داگیر بکا. سمکۆ ناچار پەڕییەوە بۆ ناوخاکی کوردستانی تورکیا و دواتر هاتە کوردستانی عێراق.[٢] بەڵام پێش هاتنی بۆ کوردستانی عێراق «ناو و شۆرەتی (سمکۆ) و باس و حەکایەتی ئازایەتی و قارەمانی ئەم کوردە ناودارە دەمێک بوو گەیشتبووە کوردستانی عێراق».[٣]

چووە سلێمانی بۆ لای شێخ و پێشوازییەکی گەرمی لێکرا، لەم ڕووەوە ڕۆژنامەی (ڕۆژی کوردستان) لە ژمارە (٨)دا لاپەڕەیەکی لەسەر پێشوازی کرانی سمکۆ نووسیوە و دەڵێ: «لە تەرەف شاگردانی مەکتەبەوە بەمناسەبەتی ئەو ڕۆژە موبارەکە و ئەو زاتە موحتەرەمەوە نوتقێکی جوان و ڕەوان خوێندرایەوە کە عەرزی خۆش ئامادەی حەزرەتی ئاغای نامدار و دوعای بەقای موەفەقییەت و تەرەقی حەزرەتی مەلیک و مەلیکی کورد بوو».[٤]

سمکۆ نزیکەی مانگێک لە سلێمانی مایەوە ئینجا گەڕایەوە تورکیا و لە ١٩٢٤ گەڕایەوە ئێران و لە ١٩٢٥ چووەوە چهریق و پەیمانی دا ئیتر بەئارامی دابنیشێت، بەڵام دوای ساڵێک بەهاوکاری چەکدارانی هەرکی پەلاماری شاری سەلماسی دا، بەڵام ئەمجارەش شکا و کشایەوە بۆ سنووری ئێران - تورکیا. لەوێ گرتیان و پاش ئەم دیو و ئەودیو کردنێکی زۆر لە نێوان ئێران و تورکیا و عێراق،[٥]

لە (٢١)ی حوزەیرانی (١٩٣٠) حکوومەتی ئێران لەدووی نارد بچێتە شنۆ بۆ ئەوەی گفتوگۆ لەگەڵ نوێنەری هێزی ئێران بکا، بەڵام لەوێ پیلانێکیان لێ دانایەوە و کوشتیان. شۆڕش و شۆرەتی سمکۆ لە هەموو کوردستان دەنگی دایەوە و تەنانەت کەوتە ناو فۆلکلۆر و ئەدەبیشەوە. هەر بۆ نموونە وەکو: لاوکی (سمایل ئاغا)[٦] و شیعری (شیوەنی سمایل خانی شکاک)ی میرزا غەفوور.[٧]

---

(١) محمد تمدن، اوزاع ایران درجنگ اول یا تاریخ رضائیه، مؤسسه مطبوعات تمدن، رضائیه - اورمیه، ١٣٥٠ شمسی، ص ٣٧١.

(٢) د. کمال مظهر احمد، دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر، ص ٢٥١.

(٣) ڕەفیق حلمی یاداشت، بەشی دووەم، چ ٢، چاپخانەی ڕۆشنبیری و لاوان، هەولێر، ١٩٨٠، ل ٥٧٧.

(٤) ڕۆژی کوردستان، قهرمانی کوردستان حضره اسماعیل اغا - سمکۆ، ڕۆژنامەی ڕۆژی کوردستان، ژمارە ٨، ساڵی ١٩٢٢، ل ٤.

(٥) کریس کۆچێرا، مێژووی کورد لە سەدەی ١٩ - ٢٠دا، چ ١، وەرگێڕانی محەمەد ریانی، تاران، ١٣٦٩، ل ١٥٣ - ١٥٤.

(٦) ئوردیخانی جەلیل، سترانێ زارگوتنا کوردا یەتاریقیێ، شوکور مستەفا و ئەنوەر قادر محەمەد هێناویانەتە سەر ڕێنووسی کوردی ئەمڕۆ و فەرهەنگیان بۆ کردووە، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ٩٧٧، ل ٦٠.

(٧) میرزا غەفوور (دیوان) چ ١، کۆکردنەوەی عەبدوڵڵا ئاگرین، ١٩٩١، ل ٥٩.

٤- شۆڕشی شێخ سەعید:

تورکیا دوای ئەوەی پاش شەڕی یەکەمی جیهانی خۆی گرتەوە و جێ پێی خۆی قایم کرد، بۆ نەهێشتنی پەرەسەندنی گیانی نەتەوەیی لەناو کورد، سیاسەتێکی شۆڤینیانەی گرتە بەر. بۆ هۆشیار کردنەوەی خەڵک و ڕێنماییکردنی ڕۆشنبیران و نیشتمانپەروەرانی کورد، «ساڵی (١٩٢٢) ڕێکخراوێکی سیاسی کوردیی نوێ بەناوی (ئازادی) دامەزرا».[١] کە ڕێخراوێکی نهێنی بوو «لە یەکگرتنی هەموو ڕێکخراو و کۆمەڵە سیاسییەکانی پێشووی کورد پێکهاتبوو، ناوی تەواویشی: (کۆمەڵەی ئازادی کوردستان) بوو»[٢].

(عەقید خالد بەگ جبرانلی)ش سەرۆکی ئەم کۆمەڵەیە بوو. «ئەو ڕۆژەی خەلافەت هەڵوەشایەوە لە (٣)ی ئازاری (١٩٢٤)، بەیەک بڕیار هەموو قوتابخانە و کۆمەڵە و چاپەمەنی کوردی لەگەڵ بنکە و قوتابخانە ئایینییەکان قەدەغەکران و ئەمەش بوو بەهۆی لێکداپچڕانی یەکجارەکی کورد و کەمالیستەکان».[٣] لەبەر ئەوەی شێخ سەعید دەسەڵاتێکی زۆری هەبوو لە کوردستانی تورکیادا و پیاوێکی دەوڵەمەند بوو، کۆمەڵەی ئازادی بیریان کردەوە کە پەیوەندی پێوە بکەن.

«لە هاوینی (١٩٢٣) (یوسف زیائەدین) کە یەکێ لە سەرکردەکانی بزووتنەوەی کوردی بوو، چووە لای شێخ سەعید و لەبارەی بەرپا کردنی شۆڕشێکی کوردی گفتوگۆی لەگەڵ کرد».[٤]

لە تشرینی دووەمی ساڵی (١٩٢٤) عەلی ڕەزای کوڕی شێخ سەعید سەردانی دیاربەکر و حەلەبی کرد بۆ ئەوەی لەگەڵ سەرکردەکانی کورد قسە بکات و ڕۆژێک بۆ دەست پێکردنی شۆڕش دیار بکەن «لە کانوونی یەکەمی (١٩٢٤) کۆنگرەیەکیان لە حەلەب بەست، کە کەسایەتی و نیشتمانپەروەری کوردی عێراق و تورکیا و سوریا تێیدا ئامادە بوون و گەیشتنە ئەوەی کە کورد تەنیا بەشۆڕش دەتوانێ مافی خۆی وەربگرێ، بۆیە بڕیاریان دا لە (٢١)ی ئاداری (١٩٢٥) شۆڕشێکی سەرتاسەری لە کوردستانی تورکیا دەستی پێ بکرێت، هەر لەوێش دەستەیەکی سەرکردایەتی بۆ شۆڕشەکە هەڵبژێردرا».[٥] بەڵام هەندێ پێشهات بووە هۆی ئەوەی شۆڕش لە کاتی دیاری کراویدا دەست پێنەکا، بۆیە (ئیحسان نوری) و (ڕەزا بەگی برای یوسف زیائەدین) کە سەر بەلیژنەی ئازادی بوون بروسکەیەکی نهێنییان لە یوسف زیائەدینەوە بۆ هات ئەوانیش بەهەڵە تێی گەیشتن و «دەستیان بەهەڵگەڕانەوە کرد لە لەشکری

---

(١) قدري جميل پاشا (زنار سلوپي)، مسألة كردستان، ٦٠ عاما من النضال المسلح للشعب الكردي ضد العبودية، ط ٢، تنقيح وتقديم الدكتور عزالدين مصطفى رسول، بيروت، ١٩٩٧، ص ٩٥.

(٢) د. كمال مظهر احمد، انتفاضة ١٩٢٥ في كردستان تركيا، ط ١، بيروت، لبنان، ٢٠٠١، ص ٤٩.

(٣) کەندال نەزان و ئەوانی تر... گەلێکی پەژموردە و نیشتمانی پەرت، وەرگێڕانی م. گۆمەیی، سوێد ١٩٩٨، ل ١٣٥.

(٤) جليلي جليل واخرون...، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٧.

(٥) م. أ. حسرتيان، كردستان تركيا بين الحربين، ص ٧١.

تورکیا». [1] ئیدی حکوومەتی تورکیا بەنەخشەی شۆڕشەکەی زانی و کەوتە گرتنی ئەوانەی گومانیان لێ دەکران وەکو: (خالید بەگی جبرائلی) و (یوسف زیائەدین). «دوای گیرانی خالید بەگ، کە سەرۆکی لیژنەی ئازادی بوو، شێخ سەعید بۆ سەرۆکایەتی لیژنەکە هەڵبژێردرا». [2]

شێخ سەعید و هاوڕێکانی کەوتنە گەڕ بەناوچەکانی خەرپووت و دیاربەکر و گونج و داراهینی بۆ هاندانی جوتیاران و ڕێگا خۆشکردن بۆ شۆڕش. «لە (٨)ی شوباتی (١٩٢٥)، دەستەیەک لە سەربازی تورک چوونە ناو گوندی پیران، کە مەڵبەندی (شێخ سەعید) بوو، کەوتنە گرتنی چەند کەسێکی نزیک لە شێخ سەعید»، [3] پاشان شێخ داوای لە ئەفسەرەکە کرد دەست لەم کارە هەڵبگرێ، بەڵام ئەو گوێی بەشێخ نەدا و «شەڕێکی خوێناوی قەوما و هەندێ سەربازی تورک کوژران و ئەوانی تر لەگەڵ ئەفسەرەکە بەدیل گیران» [4] ... دوای ئەم ڕووداوە (شێخ سەعید) لە (١٤)ی شوبات (١٩٢٥) (داراهینی) کرد بەپایتەختی کوردستان و خۆی بەفەرماندەی گشتی لەشکر دانا. «هەرزوو خەرپووت و باکووری دیاربەکر و ئارگانا و پالو و ناوچەکانی تریش کەوتنە دەست شۆڕشگێڕان». [5]

ڕۆژی (٢)ی ئاداری (١٩٢٥)، سەرۆک وەزیرانی تورک (فەتحی بەگ) وازی لە سەرۆکایەتی حکوومەت هێنا، چونکە نەیدەویست توند و تیژی لەگەڵ شۆڕش بەکار بهێنێ.

«عیسمەت ئینونوی سەرۆک وەزیرانی پێشوو، حکوومەتی دروست کردەوە و بەڵێنی دا بەتوندترین شێوە شۆڕشی شێخ سەعید دابمرکێنێتەوە». [6]

نابێ ئەوەشمان لە بیر بچێ کە هێزەکانی کورد یەک مانگ دەستیان بەسەر هەرێمێک داگرت کە سێیەکی کوردستانی تورکیا بوو، لەو ماوەیەدا: «حکوومەتی تورک کوردە دیلەکانی وەکو: یوسف زیائەدین و خالید بەگ و هاوڕێکانی لە سێدارەدان». [7]

لە کۆتایی ئاداری (١٩٢٥)دا هێزێکی تورکیا بەیارمەتی دەسەڵاتی فەرەنسا لە سوریاوە لە پشت شۆڕشگێڕان سووڕانەوە و توانیان (ماردین و دیاربەکر داگیر بکەن و هێزی شۆڕشگێڕانیش ناچار بوون بەرەو باکوور بکشێنەوە). [8] شێخ سەعید ویستی بچێتە ئێران، بەڵام لە ڕێگا لەگەڵ هاوڕێکانی

(١) کاوە بەیات، شۆڕشی کوردی تورکیا و کارتێکرنا وێ لەسەر پەیوەندییێن دەڤەرێن ئێرانێ ٩٢٨ - ١٩٣١، پشکا ئێکێ، وەرگێڕان ژ فارسی مصدق توڤی، گۆڤاری مەتین، ژمارە (٧٧)، حوزەیران ١٩٩٨، ل ٢٧.

(٢) جلیلي جلیل واخرون...، سەرچاوەی پێشوو ل ١٣٨.

(٣) کەندالٚ و ئەوانی تر...، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٨.

(٤) جلیلي جلیل واخرون...، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٩.

(٥) کریس کوچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤.

(٦) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٥.

(٧) کەندالٚ و ئەوانی تر...، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦.

(٨) م. أ. حسرتیان، القضایا القومیة في ترکیا، ص ٩٧ - ٩٨.

کەوتنە بۆسەی جەندرمەی تورکی و «بەدیل گیران و ڕەوانەی دیاربەکر کران و لەوێ لە (٢٩)ی حوزەیرانی (١٩٢٥) لە سێدارەدران». [1]

٥- شۆڕشی ئارارات:

ڕاستە شۆڕشی شێخ سەعید لە (١٩٢٥) شکستی هێنا، بەڵام کوردستانی تورکیا ئارامی بەخۆیەوە نەدی. حکوومەتی تورکیاش، سەرەڕای توند و تیژی نەیتوانی بەسەر زۆربەی هێزەکانی بزووتنەوەی کوردی زاڵ بێت، چونکە: «پەنایان بردبووە بەر شاخەکانی نزیک سنووری تورکیا - ئێران و، کوردەکانی ئێرانیش یارمەتییان دەدان». [2]

لە ئەنجامی سیاسەتی ڕاگوێزانی کوردان بۆ ناو ئەنادۆلی ڕۆژئاوا، «ئیبراهیم حەسکۆ تەللی، کە تا ئەو کاتە لەگەڵ حکوومەتی تورکیا بوو، هەڵوێستی خۆی گۆڕی و کەوتە دژایەتی کردنی سیاسەتی تورکیا و چووە ڕیزی شۆڕشگێڕان». [3]

ساڵی (١٩٢٦) هەواڵی شەڕ و پێکدادانێک لە ناوچەی ئارارات لە نێوان شۆڕشگێڕانی کورد: بەسەرکردایەتی (ئیبراهیم پاشا حەسکۆ تەللی) و لەشکری تورکیا، بڵاو بووەوە، لە ئەنجامدا ژمارەیەکی تر لە کوردەکان پەیوەندییان بەشۆڕشەوە کرد، وەکو: (تەمەر ئاغای شەمکی) سەرۆکی هۆزی شەمکان و (شێخ عەبدولقادر) کە یەکێ بوو لە سەرکردەکانی هۆزی ساکان کە لە ئەزمیر دوور خرابووەوە. [4]

پاش چەند پێکدادانێک، ناوچەی ڕزگارکراو فراوانتر بوو و حکوومەتی تورکیا ترسی گەیشتێ و «لە پاییزی (١٩٢٧) هێزێکی گەورەی نارد بۆ ئەوەی پەرتە بەشۆڕشگێڕان بکەن و شۆڕشەکە لەناو ببەن، بەڵام شۆڕشگێڕان توانیان بەسەر لەشکری تورکیادا زاڵ بن، دەستکەوتێکی باشیان ببێ» [5] هەر لەم کاتەدا ئیحسان نوری پاشا، کە لە ئێران بوو، خۆی گەیاندەوە ناو شۆڕش [6] و بەماوەیەکی کەم توانی شۆڕشگێڕان بەڕێکوپێکی ڕێک بخا، «کە خۆیبوون زانی ژەنەڕاڵ (ئیحسان نوری پاشا) گەیشتۆتەوە ناوچەی ئارارات. سەرکردایەتی هێزی ئارارات و هەموو دەسەڵاتێکی پێبەخشی. (ئیحسان نوری پاشا) وەکو: سەرکردەی هێزی کورد لەگەڵ خۆیبوون کەوتە ڕێکخستنی هێزی شۆڕش و حکوومەتێکی کوردییان

(١) قدری جمیل پاشا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١١.

(٢) د. خلیل علي مراد واخرون، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٦.

(٣) کڎنی ڕٛەش، جمعیة خویبون ١٩٢٧ ووقائع ثورة ارارات ١٩٣٠، ط ١، مؤسسة موکریاني للطباعة والنشر، اربیل، ٢٠٠٠، ص ٣٧.

(٤) احسان نوري پاشا، انتفاضة اکري: (١٩٢٦ - ١٩٣٠) (مذکرات)، ترجمة صلاح بruvاري، بیروت ١٩٩٠، ص ٢٥.

(٥) کۆنێ ڕەش، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨.

(٦) کاوە بەیات، شۆڕشا کوردێن تورکیا و کارتێکردنا وێ لەسەر پەیوەندیێن دەرڤەیێن ئێرانی ١٩٢٨ - ١٩٣٠، پشکا دوێ، وەرگێڕان ژڤاری، مصدق توڤی، گۆڤاری مەتین، ژمارە ٧٨، تیر مەه ١٩٩٨، ل ١٤.

بەسەرۆکایەتی (ئیبراهیم حەسکۆ تەللی) دانا و ڕۆژنامەیەکیشیان بەناوی (ئاگری) دەرکرد».[(١)]

پاشان حکوومەتی تورکیا بەئاگر و ئاسن کەوتە گیانی شۆڕشی ئارارات. بەڵام دوای گفتوگۆ کردنی نێوان حکوومەت و سەرکردایەتی شۆڕش، «حکوومەتی تورکیا لێبوو ردنێکی گشتی ڕاگەیاند، شۆڕشی ئاراراتیش سوودێکی زۆری لێ وەرگرت. بۆ بەهێز کردنی ڕیزەکانی خۆی».[(٢)]

لە کۆتایی نیسانی (١٩٣٠) تا سەرەتای مانگی حوزەیران، حکوومەتی تورکیا لەشکرکێشیێکی گەورەی کردە سەر دەوروبەری ئارارات. «سەرەتا کۆمەڵەی خۆیبوون و سەرکردایەتی شۆڕش وایان پێ باشبوو بەرگری لە ناوچەکە بکەن، نەک هێرش بکەن، چونکە وا مەزەندە دەکرا هێشتا کاتی شۆڕشێکی سەرانسەری نەهاتووە».[(٣)]

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شۆڕش خۆی بۆ هەر پێشهاتێک ئامادە کردبوو وەکو: لەو نامەیەدا دەردەکەوێ کە: «ئیحسان نوری بۆ سەرکردایەتی کۆمەڵەی خویبوونی ناردبوو و پێشنیاری کردبوو شەوی (٤/٣)ی ئابی (١٩٣٠) دەست بەهێرشێکی گەورە بکرێ لە دژی لەشکری تورکیا»،[(٤)] ئەوە بوو لەشکری تورکیا لە (٢٤)ی جۆزەردانی (١٩٣٠) دەستی بەهێرش کرد و بۆ ناوچەی (ئەرجیش) بەڕێ کەوتن، بەڵام شۆڕشگێڕان ناچار بوون بەرەو دواوە بکشێنەوە و هەندێکیان لە سنووری ئێران ئاودیو بن، دەسەڵاتی تورک لە (٢١)ی تەمووزی (١٩٣٠) جارێکی تر هێرشێکی تری کردە سەر ئاگری داغی بچووک و گەمارۆی خستە سەر شۆڕشگێڕان.[(٥)]

حکوومەتی ئێران تا ئەو کاتە بێ لایەن بوو، بەڵام دوای ئەم ڕووداوانە هەڵوێستی خۆی گۆڕی و «فشاری خستە سەر هۆزە کوردەکانی ناوچەی سنوور و ڕێگای دا لەشکری تورکیا بەناو خاکی ئێراندا هێرش بکاتە سەر شۆڕشی کوردی ناوچەی ئارارات».[(٦)]

یەکێتی سۆڤێتیش نەک هەر پشتی کوردی نەگرت، بگرە یارمەتی شەڕیی و سیاسیشی بۆ تورکیای دەدا و ڕاستەوخۆ دژی شۆڕشگێڕانی کورد دەجەنگا، لە هەمان کاتدا ڕێگەی بەلەشکری تورکیا دا بەسنووردا بپەڕنەوە بۆ ڕۆژهەڵاتی ئارارات و ڕێگەی هاتوچۆی شۆڕشگێڕانی کورد ببڕن[(٧)]، لەم بارە

(١) قدری جمیل پاشا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٧ - ١١٨.

(٢) محمد مةلا احمد، جمعية خويبوون والعلاقات الكردية الارمنية، رابطة كاوا للثقافة الكردية، اربيل - بلا تاريخ، ص ٥٤.

(٣) بلەچ شێرکۆ، القضية الكردية ماضي الكرد وحاضرهم، رابطة كاوا للثقافة الكردية، بيروت، ١٩٨٦، ص ١١١.

(٤) قدری جمیل پاشا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٢.

(٥) د. خليل علي مراد واخرون... سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦/٥٥.

(٦) کاوە بەیات، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩.

(٧) ئارام عەلی، پەیوەندی نێوان کورد و ڕووسیا، کوردستانی قەفقاسیای سۆڤییەتی، چ ١، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٩، ل ١١٥.

سەختەی کورددا، «کۆمەڵی خۆیبوون بەیاننامەیەکی ئاراستەی گەلی کوردی هەموو پارچەکانی کوردستان و کۆمەڵەی نەتەوەکان (عصبة الامم) کرد، داوای کرد هەموو کورد یەک بگرن و دژی تورکیا بوەستن و پشتگیری تێکۆشانی چەکداری بکەن».[(١)]

لە وەڵامی ئەم بانگەوازەدا، (شێخ ئەحمەدی بارزانی) لە کۆتایی تەمووزی (١٩٣٠)دا نزیکەی (٥٠٠) سوار بەسەرکردایەتی (فەرزەندەی کوڕی حسێن) ڕەوانەی ناوچەی ئۆرەمار کرد، بۆ ئەوەی دژی لەشکری تورک بجەنگن، بەڵام لە ئەنجامدا شکستیان هێنا[(٢)] هەر بۆ ئەم مەبەستەش، کوردی سوریا چوار بەرەی شەڕیان پێک هێنا: بەرەی یەکەم بەسەرکردایەتی: (حاجۆ ئاغا هەڤێرکی) و هەندێ سەرۆک هۆزی کوردی جزیرە و (میر جەلادەت بەدرخان) و، بەرەی دووەم: بەسەرکردایەتی (قەدری جەمیل پاشا) و براکانی و هەندێ سەرۆک هۆزی ناوچەی ماردین و خەرس، بەرەی سێیەم: بەسەرکردایەتی کوڕەکانی (ئیبراهیم پاشای میللی) و بەرەی چوارەم: بەسەرکردایەتی: (عوسمان سەبری) و (مستەفا شاهین بەگ) و میرانی هۆزی بەرازان.[(٣)]

لە سەرەتای ئەیلوولی (١٩٣٠) لەشکری تورکیا هێرشێکی سەرتاسەری کردە سەر سەنگەرەکانی شۆڕشگێڕانی ئارارات و چەکدارانی (ئیحسان نوری پاشا)یان بەتەواوی گەمارۆدان و لە ئەنجامدا شۆڕشی ئارارات شکستی هێنا[(٤)] و سەرکردەی شۆڕش پەنای بردە بەر خاکی ئێران. دوای زاڵبوونی لەشکری تورکیا، حکوومەتی ئەنقەرە چەند بڕیارێکی شۆڤینی بۆ تواندنەوەی میللەتی کورد دەرکرد.[(٥)] لە ئەنجامدا بووە هۆی سستییەک لە خەباتی چەکدارانەی کورد لە کوردستانی تورکیا بۆ ماوەیەکی کەم.

٦- ڕاپەڕینی بارزان - ١٩٣١ - ١٩٣٢:

(شێخ ئەحمەدی بارزانی) یەکێ بوو لەوانەی یارمەتی (شێخ مەحموود)ی دابوو، هەڵوێستیشی دژی ئینگلیز بوو، هەروەها ڕازی نەدەبوو مل بۆ دەسەڵاتەکەی کەچ بکات،[(٦)] بۆیە ناوچەی بارزان بوو بەئامانجی لەشکری عێراق و فڕۆکەکانی ئینگلیز، حکوومەتی عێراق پڕوپاگەندەی دژی (شێخ ئەحمەد) بڵاو کردەوە و هۆزەکانی ناوچەکەی لێ ڕاست کردەوە و (شێخ ڕەشید لۆلان)ی بۆ لای خۆی ڕاکێشا، بۆ ئەوەی بۆ مەرامی خۆی بەکاری بهێنێ.[(٧)]

(١) د. خليل علي مراد واخرون...، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٨.

(٢) کاوە بەیات، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩.

(٣) کۆنێ ڕەش، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩.

(٤) کاوە بەیات، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩.

(٥) م. أ. حسرتيان، القضايا القومية في تركيا، ل ١١١ - ١١٢.

(٦) مسعود بارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكوردية، انتفاضة بارزان الاولى، ١٩٣١ - ١٩٣٢، مطبعة خةبات، کوردستان، ١٩٨٦، ل ١٧.

(٧) احمد خواجە، چیم دی، ب ٣، سلێمانی، ١٩٧٠، ل ١٠٢.

لە هاوینی (١٩٣١) برادۆستییەکان هێرشیان کردە سەر چەند گوندێکی هۆزی شێروانی لە ناوچەی (بارزان) و (گرگال و کولەک و بابکی)یان تالان کرد و سووتاندیانن، بەڵام هەر زوو (مەلا مستەفا بارزانی) بەهانایانەوە هات و تالانەکەی گێڕایەوە. لە (١٩٣١/١١/٢٥)، برادۆستییەکان دووبارە پەلاماری ناوچەی بارزانیان دا، ئەمجارە (شێخ ئەحمەد) هێرشێکی گەورەی بەسەرکردایەتی (وەلی بەگ) ئامادە کرد بۆ ئەوەی ڕووبەڕووی برادۆستییەکان بێتەوە، لە یەکەم پێکداداندا برادۆستییەکان شکان و کشانەوە.

لێرەدا حکوومەتی عێراق هێرشێکی گەورەی بەسەرکردایەتی (عەقید بەرقی بەگ) ناردە سەر بارزان. «ئەم هێزە لە (١٩٣١/١٢/٩) گەیشتە نزیک گوندی بارزان و شەڕێکی سەخت ڕووی دا و هێزەکە زیانێکی گەورەی پێکەوت»[١] دوای ئەم شەڕە حکوومەتی عێراق نەخشەیەکی گەورەی بۆ داگیرکردنی ناوچەی بارزان دانا، وەکو (هاملتون) باسی دەکا ئەم نەخشەیە بۆ دوو مەبەست بوو: دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی ناوچەکە و ڕاهێنان و تاقیکردنەوەی لەشکری عێراق.[٢] حکوومەت داینا لە سێ لاوە هێرش بکاتە سەر ناوچەی بارزان: (ئامێدی و ئاکرێ و ڕواندوز). لە (١٩٣٢/٣/١٥) هێرشەکان دەستیان پێکرد و لە هەر سێ بەرەدا شکان، بۆ ماوەیەکی کەمیش شەڕ ڕاگیرا و حکوومەت داوای لە (شێخ ئەحمەد) کرد خۆی بەدەستەوە بدا، بەڵام شێخ ڕازی نەبوو، بۆیە دوای دوو حەفتە شەڕ دەستی پێکردەوە و هێرشی ئاسمانی بەردەوام بوو. (شێخ ئەحمەد)، بۆ بەرژەوەندی گشتی بڕیاریدا ناوچەکە چۆڵ بکات و بچێتە تورکیا و «لە (٢١)ی حوزەیرانی (١٩٣٢) لە سنووری تورکیا پەڕینەوە»،[٣]

بەڵام ئەوە نەبووە هۆی ئارامی ناوچەکە و بەپێچەوانەوە ئاڵۆزتر بوو، هەروەها زنجیرەیەک ڕاپەڕین و شۆڕشی بەرفراوانیش بەدوایدا هات.

٧- شۆڕشی دێرسیم:

خەڵکی ناوچەی دێرسیم شیعەن، بۆیە پێیان دەڵێن قزلباش. لە کاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی جێگای متمانەی دەسەڵاتداران نەبوون، هەروەها بەوە تاوانباریان دەکردن کە لایەنگری دەوڵەتی سەفەوین لە ئێران. هەر لەبەر ئەوەش بوو لەناو لەشکر قەبوول نەدەکران، چونکە حکوومەت پێی وابوو ئەمانە دڵسۆز نین. ئیدی ناوچەکەشیان پشت گوێ خرابوو. بەڵام دوای نەمانی شۆڕشی ئارارات، حکوومەتی تورکیا دەستی کرد بەکۆنترۆڵکردنی ناوچەکە، یەکەم جار زانا و ڕۆژنامەنووس و نووسەرانی تورک پڕوپاگەندەیان بڵاو کردەوە، گوایە کوردی دێرسیم لە بنەڕەتدا تورکن و لە میللەتی تورک دابڕاون و ئێستا حەز دەکەن بگەڕێنەوە سەر بنەڕەتی خۆیان و یەک بگرنەوە. ئینجا بۆ ئارام کردنەوەی ناوچەکە، ویلایەتێکی تازەیان لە ناوچەی دێرسیم دامەزراند بەناوی (تونجەلی). لەشکری تورکیا بەناوچەکەدا بڵاو

---

(١) حسن مصطفى، البارزانيون وحركات بارزان ١٩٣٢ - ١٩٤٧، ط ٢، بغداد، ١٩٣ ص ٣.
(٢) أ. م. هاملتون، طريق في كردستان، ترجمة جرجيس فتح الله، مطبعة دار الجاحظ، بغداد ١٩٧٣، ص ٩.
(٣) مسعود بارزاني، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥.

بووەوە و حکوومەتی تورکیا کەوتە باج سەندن لە خەڵکەکە، کە پێشتر هیچ باجیان لەسەر نەبوو[١] و دەستی بەسەر زەوی هۆزە کوردەکان داگرت. ئەمە وای کرد خەڵکەکە دژی بوەستن، بۆیە نەخشەکەیان بۆ ماوەیەکی کەم ڕاگرت. بەڵام زۆری پێنەچوو هێزی لەشکری تورکی دەوروبەری دێرسیمی گرت و «لە بەهاری (١٩٣٧) شەڕ و پێکدادان لە ناوچەکە دەستی پێکردەوە»[٢] دوای ماوەیەک «سەید ڕەزا گیرا و ڕەوانەی دادگا کرا و ڕۆژی (١٨)ی تشرینی دووەم (١٩٣٧) لە سێدارە درا»[٣] دوای لە سێدارەدانی، شۆڕش هەر بەردەوام بوو. حکوومەت هاوینی (١٩٣٨) سێ سوپا و بەشی زۆری هێزی ئاسمانی لە ناوچەکە کۆکردەوە و لە ئەیلول و تشرینی یەکەمی هەمان ساڵدا ڕاپەڕینەکەی تێکشکاند. بەم جۆرە ڕاپەڕینی دێرسیم کۆتایی هات، کە خەڵکەکەی هەزاران قوربانییان دا و ناوچەکە بەتەواوی وێران بوو.[٤]

دووەم: باری ئابووری

لە نێوان هەردوو جەنگی جیهانیدا، گرنگترین سامانی کوردستان کشتوکاڵ و بەخێوکردنی مەڕوماڵات بوو.[٥] خەڵکی کوردستان بەگشتی دوو جۆر بوون:

گوندنشینەکان کە خەریکی کشتوکاڵ و کۆچەر بوون و ژیانیان لەسەر بەخێوکردنی مەڕوماڵات بوو و گەرمیان و کوێستانیان دەکرد،[٦] بەشەکەی تریش ئەوانە بوون کە لەناو شارەکاندا دەژیان.

زۆربەی خاکی کوردستان دەکەوێتە ئەو ناوچانەی توانای ئاوەدانیان هەیە، زەوییەکەشی بەپیتە و هەمە جۆرە بەرهەمێکی کشتوکاڵی تێدایە کە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەچێنرێن. کشتوکاڵی کوردستان زیاتر لە ناوچە دەشتاییەکانە و ناوچە شاخاوییەکانی بواری کشتوکاڵیان تێدا تەسکترە، بەڵام دارستانی شاخەکان قەرەبووی ئەو کەمی کشتوکاڵەی ناوچە شاخاوییەکانی کردۆتەوە.[٧]

کەرەستە و تەکنیکی کشتوکاڵی ئەو سەردەمە هەر ئەو کەرەستە و تەکنیکە بوو کە لە دێرزەمانەوە بەکار دەهات. «بۆ نموونە جووت و گا دەتوانێ بەدرێژایی ساڵ ٣ - ٤ هێکتار زەوی بکێڵێ».[٨]

---

(١) م. أ. حسرتيان، القضايا القومية في تركيا، ل ١١٩.
(٢) قدری جمیل پاشا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٣.
(٣) جليلي جليل واخرون...، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨١.
(٤) کەندال و ئەوانی تر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨١.
(٥) لوسيان راميو، الكرد والحق، ط ١، ترجمة عزيز عبدالاحد نباتي، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٨، ص ٧٠.
(٦) د. شاكر خصباك، الاكراد دراسة جغرافية اثنوغرافية، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٢، ص ٧٠.
(٧) منذر الموصلي، عرب واكراد، رؤية عربية للقضية الكردية، ط ٣، دار الغضون، بيروت، ١٩٩٥، ص ٥٦٠.
(٨) د. عبدالرحمن قاسملو، كوردستان والاكراد - دراسة سياسية وإقتصادية، المؤسسة اللبنانية للنشر، بيروت، ١٩٧٠، ص ١٢٧.

هەرچەندە کشتوکاڵ لەو ماوەیەدا بڕبڕەی پشتی ئابووری کوردستان بوو، بەڵام لە پاشکەوتنێکی بەردەوام بوو، ئەویش لەبەر دوو هۆ، یەکەم: نەبوونی دابینکردنێک بۆ خاوەندارێتی زەوی (ملكیة الارض)، دووەم: دەست باڵایی سیستەمی خێڵەکی لە کوردستاندا.(١)

جگە لەمانە هۆی تریش هەبوون ڕێیان لە پێشکەوتنی کشتوکاڵ دەگرت وەکو: دانانی باجی زۆر لەسەر دەرامەتی کشتوکاڵ یان کۆنترۆڵی حکوومەت لەسەر زەوی. بەخشینی زەوی بەدەرەبەگایەتی سەر بەحکوومەت بۆ ئەوەی بۆ لای خۆی ڕایان بکێشێ.(٢)

ئەمە لە عێراق و ئێران وا بوو. لە تورکیا (ئەنجومەنی نەتەوەی تورکی) ڕۆژی (١٩)ی حوزەیرانی (١٩٢٧) یاسای ژمارە (١٠٩٧)ی دەرکرد لەبارەی ڕاگوێزانی کورد لە ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات بۆ ویلایەتەکانی ڕۆژئاوا. هەمان ئەنجومەن لە حوزەیرانی (١٩٣٢) بڕیارێکی تری دەرکرد، ئەنجا ئەوانەی بەر ئەم دوو یاسایە کەوتن زۆربەی هەرە زۆریان جوتیار و شوان بوون، ئەمەش کاری خراپی کردە سەر کشتوکاڵ.(٣)

کوردی سوریاش پیشەی سەرەکییان کشتوکاڵە، بەڵام سیستەمی کاری ئەوان قورسترە چونکە: «لەسەر زەوی دەرەبەگی عەرەبی و کێڵگەی حکوومەت کار دەکەن و هەندێکیان وەکو: کرێکاری کشتوکاڵ لە ناوچەکانی کوردی بۆ ناوچەکانی ناوەڕاست و باشووری سوریا ڕاگوێزراون».(٤)

جگە لەمانە نەبوونی ڕێگای خۆش لە کوردستان لەو سەردەمەدا گرفتێک بوو لەبەردەم فرۆشتنی بەروبوومی کشتوکاڵی کوردستان. لەبارەی بەرهەمی ئاژەڵیشەوە کە بەشێکی گرنگ بوو لە ئابووری کوردستان. دەڵێین «کوردستان ناوچەیەکی باشە بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵ. کاتی خۆی بەرهەمی ئاژەڵ باشترین داهاتی کوردستان بوو، بەڵام ئەویش مەترسی خۆی هەبوو، وەکو: وشکە ساڵی و بڵاوبوونەوەی پەتا و بگرە شەڕوشۆڕی خێڵەکیش کاریگەری خۆی لەم بوارەدا هەبوو».(٥)

سروشتی شاخاوی کوردستان و نەبوونی ڕێگای هاتوچۆی باش لە نێوان گوند و شار و بنکە بازرگانییەکان بوو بەهۆی ئەوەی کە خێزانی کورد بیر لەوە بکەنەوە پێویستی خۆیان لە بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵی لە گوند دروست بکەن. بەم ڕێگایە پیشەسازی سەرەتایی لە کوردستان دەستی پێکرد، وەکو: دروست کردنی جلوبەرگ و مافوور و شتی تر.

لە لایەکی تریشەوە پێویستی خێزان وای کرد پیشەسازی (فخار) لە کوردستاندا پەیدا ببێ، جگە لە

(١) د. شاکر خصباک، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٠.
(٢) البرت. م. منتشا شفیلی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٨.
(٣) م. أ. حسرتیان، القضایا القومیة في ترکیا، ل ٧٧.
(٤) د. سعد ناجي جواد، الاقلیة الکردیة في سوریا، جامعة بغداد، مرکز دراسات العالم الثالث، مطبعة التعلیم العالي، بغداد، ١٩٨٨ (للتداول المحدود)، ص ١٢.
(٥) د. شاکر خصباک، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٠.

هەندێک پیشەسازی تری وەکو: دروست کردنی زەمبیل و پیشەسازی داریی وەکو: دروستکردنی هەوجاڕ و خەنجەر و کەوچک و پێویستی ناو ماڵ. لێرەدا دەبێ باسی پیشەسازی شیرەمەنی بکەین وەکو: پەنیر و لۆر و کەشک و... «هەر وەکو: پێویستی ئارد بوو بەهۆی داهێنانی ئاشی ئاوی».(١)

جگە لە پیشەسازی تری وەکو: جۆلایی و تەونکاری بۆ دروستکردنی پێویست وەکو: مافوور و بەڕە و جاجم و بەرماڵ و جەواڵ و خەروار و... دەبێ ئەوەش بڵێین کە پیشەسازی پترۆڵ لە کوردستاندا لەو سەردەمەدا سەری هەڵدا، بەڵام «داهاتی ئەم پیشەسازییە هەمووی بۆ کۆمپانیا بیانییەکان و داگیرکەران دەچوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کاریگەری هەبوو بۆ ئەو کرێکارانەی کاریان تێدا دەکرد».(٢) ئەمە بووە هۆی ئەوەی چینی کرێکار وردە وردە لە کوردستاندا پەیدا بن.

چالاکییەکی تری ئابووری کوردستان بازرگانی بوو. دوو جۆر بازرگانی هەبوو: بازرگانی ناوەوە و دەرەوە. «لەبەر زۆرداریی حکوومەتە داگیرکەرەکان و زۆری باجی گومرگ، بازرگانانی کورد لە ڕێگای بازرگانی بێگانەوە پەیوەندییان بەبازاڕی دەرەوە دەکرد».(٣)

هەروەها لەسەر بناغەی ڕێگەی بازرگانی ناوخۆ، مەڵبەندی بازرگانی لە شارەکانی وەکو: «کرماشان، قەسری شیرین، خانەقین، کەرکوک، سلێمانی، هەولێر، جۆلە مێرگ، بدلیس، وان، ڕواندز، مەهاباد، سنە، سەقز، نەغەدە، سەردەشت، ورمێ، قامشلی و هتد» پەیدا بوون و ئەم شارە بازرگانیانە وەکو: مەڵبەندی ئابووری لە کوردستاندا پەرەیان سەند و بوون بەمەڵبەندی کۆبوونەوەی کرێکاران و ڕووناکبیران و بورژوازیی کورد.(٤)

سێیەم: باری ڕۆشنبیری:

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم، هۆشیاری نەتەوەیی کوردی لە گەشەسەندندا بوو، بۆ وەدەستهێنانی مافی نەتەوایەتی کورد، لەو ماوەیەدا چەندین ڕێکخراو و کۆمەڵە و یانەی کوردی دامەزران، کە زۆربەی هەرە زۆریان ئامانجیان بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری کوردی و خوێندن بەزمانی کوردی بوو. لە سەرەتای ساڵی (١٩١٠) قوتابخانەیەکی کوردی لە ئەستەنبوڵ کرایەوە.(٥) ساڵی (١٩١٣)ش قوتابخانەیەکی کوردی تر لەلایەن (عەبدولڕەزاق بەدرخان) لە شاری خوێ دامەزرا،(٦) دوای تەقینەوەی

(١) د. شاکر خصباک، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٣.
(٢) د. عبدالرحمن قاسملو، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٣.
(٣) د. مجید جعفر، کردستان ترکیا دراسة اقتصادیة اجتماعیة سیاسیة في تحت التخلف الاستعماري، مطبعة میرال، بیروت، بدون تاریخ، ص ١٥٨.
(٤) د. عزیز شەمزینی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧.
(٥) جلیلي جلیل، نهضة الاکراد الثقافیة في نهایة القرن التاسع عشر وبدایة القرن العشرین، نقله من الروسیة باقي نازي و د. ولاتو وکور، رابطة کاوا للثقافة الکردیة، دار الکاتب، بیروت، ١٩٨٦، ص ٧٩.
(٦) د. کمال مظهر احمد، دراسات في تاریخ ایران الحدیث والمعاصر، ص ٢٤٤.

جەنگی یەکەمی جیهانی بارودۆخی ناوچەکە گۆڕا و بزووتنەوەی ڕۆشنبیری کوردیش گۆڕانی بەسەر داهات.

لە تورکیا هەموو ڕێکخراو و یانە و قوتابخانە کوردییەکان داخران و بەکارهێنانی زمانی کوردی قەدەغە کرا.(١) لە ئێران زمانی کوردی لە قوتابخانە و دامودەزگاکانی حکوومەت و لەبەرکردنی جلوبەرگی کوردی قەدەغە کران و ناوی شارە کوردییەکان بەناوی فارسی گۆڕان(٢) دوای داگیرکردنی خاکی کوردستان لەلایەن هێزی بریتانییەوە، دەسەڵاتی هێزی بریتانیا هەوڵی دا کورد بۆ لای خۆی ڕابکێشێ. بۆ ئەم مەبەستەش لە سەرەتای ساڵی (١٩١٨) ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی) بەزمانی کوردی لە بەغدا دەرکرد.(٣)

دوای تەواو بوونی کێشەی مووسڵ «کۆمەڵەی نەتەوەکان لە بڕگەی (٣)ی بڕیاری (١٦)ی کانوونی یەکەمی (١٩٢٥) داوای لە حکوومەتی بریتانیا کرد کە مافە ئیدارییەکانی کورد دابین بکات».(٤)

لەبارەی بەکارهێنانی زمانی کوردی لە قوتابخانەکاندا، لە یاداشتنامەی (لانسلونت ئولفنت)، ژمارە/ ئەی ٦٥ - ٤٤٠ - ١٣٦٧ لە ڕۆژی (٢)ی ئاداری (١٩٢٦) هاتووە کە: «ساڵی ١٩٢٥، (٢٥) قوتابخانە لە کوردستاندا هەبووە. پێنجیان تایبەتی بوون بەگاورەکان کە زمانی کوردی و عەرەبییان تێدا دەخوێندرا، شازدە قوتابخانەی تر بەزمانی کوردی بوون و چوارەکەی تر کە قوتابییەکانیان گاور و کورد بوون بەزمانی عەرەبی دەیان خوێند».(٥)

مێژوونووسی کورد (محەمەد ئەمین زەکی) ئاماژە بۆ ئەوە دەکا کە پێش ساڵی (١٩٣٠) زمانی کوردی لە قوتابخانەکانی لیوای سلێمانی دەخوێندرا و لە لیوای کەرکووکیش سێ قوتابخانەی لێ هەبوو، لەگەڵ ئەوەی ڕێژەی دانیشتوانی کورد لەو لیوایەدا (٥١ ٪)ە.

ئەوەش دەڵێ کە بەکارهێنانی زمانی کوردی لە بەشی زۆری قوتابخانەکانی هەولێر بەردەوامە، بەڵام «لە لیوای مووسڵ لە هەر پێنج قەزا کوردییەکە کە لە چواری سێ بەشی کوردە، قوتابخانەیەکی کوردی نییە».(٦)

---

(١) صلاح سعدالله، المسألة الكردية في تركيا (مرحلة جديدة) مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٩١، ص ٨.

(٢) د. كمال مظهر احمد، دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر، ص ٢٥٥.

(٣) د. کمال مظهر احمد، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٨، ل ١٠٢.

(٤) د. فاضل حسین، کێشەی ویلایەتی مووسڵ، وەرگێڕانی محەمەد شاکەڵی، چاپخانەی خاک، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ٢٢٦.

(٥) عبدالرزاق الحسني، العراق في ظل المعاهدات، ط ٥، مطبعة دار الكتب، بيروت، ١٩٨٢، ص ١٥٥.

(٦) محەمەد ئەمین زەکی، دوو تەقەڵای بێ سوود، توێژینەوەی سەباحی غالب، چاپخانەی هەڵوێست، لەندەن، ١٩٨٤، ل ٧٦ - ٧٧.

دەبێ ئەوەش بڵێین کە بەکەمبوونەوەی دەسەڵاتی بریتانیا لە عێراق بەکارهێنانی زمانی کوردی لە قوتابخانە و دامودەزگاکانی حکوومەت کەم بووەوە. لە سوریاش بارودۆخی کوردەکان لە پارچەکانی تری کوردستان باشتر نەبوو. دوای جەنگی یەکەمی جیهانی و داگیرکردنی پارچەی کوردستانی سوریا لەلایەن دەسەڵاتی فەرەنساوە. ڕێگا بەکوردەکان درا چەند چاپەمەنییەک بەکوردی بڵاوبکەنەوە و چەند یانە و کۆمەڵەی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی لە ناوچەی کوردەکاندا دابمەزرێنن. ڕۆشنبیر و سەرۆک هۆزە کوردەکانی سوریاش، لە (١٩٢٨/٦/٢٣) یاداشتێکیان ئاراستەی دەسەڵاتی فەرەنسا کرد و داوایان کرد:

١- زمانی کوردی لەگەڵ زمانە ڕەسمییەکانی تر لە ناوچەی کوردەکان بەکار بێ.

٢- زمانی کوردی لە قوتابخانەکانی ناوچەی کوردەکان، بخوێندرێ.

٣- ئەو فەرمانبەرانەی لە ناوچەی کوردەکان کار دەکەن، کورد بن.

یاداشتنامەکە پێشنیاری کرد بوو هێزێکی کوردی بەئیدارەی فەرەنسی بۆ پاراستنی سنوور پێکبهێنرێ.(١) بەڵام ئەم داوا ڕەوایانە بەرەو ڕووی سیاسەتێکی شۆڤینیانەی داگیرکەران بوونەوە.

بۆ پێشخستنی زمان و ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی چەند ڕێکخراو و کۆمەڵە و یانەی تایبەتی دامەزران، وەکو:

١- کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانیاری کوردی: (جمعية نشر المعارف الكردية)، کە ساڵی (١٩٠٨) دامەزرا.(٢) کاری سەرەکی ئەم کۆمەڵەیە کردنەوەی قوتابخانە و چاپکردنی کتێبی کوردی بوو. (خەلیل خەیالی) ڕۆڵێکی سەرەکی لەم کۆمەڵەیەدا هەبوو کە کاروبارەکانی بەیارمەتی دەوڵەمەندە کوردەکان بەڕێوە دەچوو.(٣)

٢- کۆمەڵەی پەروەردە.(٤)

ڕووناکبیری کورد (عەبدوڕەزاق بەدرخان) لە سەرەتای (١٩١٣)دا ئەم کۆمەڵەیەی دامەزراند. بەتەما بوو چاپخانەیەکیش دابنێ، بەڵام بۆی نەلوا، ئەم کۆمەڵەیە قوتابخانەیەکی لە شاری خویێ دامەزراند.(٥)

٣- کۆمەڵەی زانستی:

ناوی (جمعیتی زانستی کوردان)(٦) بوو، لە ساڵی (١٩٢٦) بەیارمەتی نیشتمانپەروەرانی کورد لە

---

(١) د. سعد ناجی جواد، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٤ - ١٥.

(٢) د. عبدالستار طاهر شريف، الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨ - ١٩٥٨، بغداد ١٩٨٩، ص ٣٥.

(٣) جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية، ص ٧٨.

(٤) فيصل الدباغ، اضواء على كتاب الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية في نصف قرن ١٩٠٨ - ١٩٥٨. مطبعة الثقافة في اربيل، ١٩٩٧، ص ١١١.

(٥) عبدالستار طاهر شریف، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٣.

(٦) غەفوور میرزا کەریم، کۆمەڵەی زانستی سلێمانی، مطبعه دار الجاحظ، بغداد، ١٩٨٥، ل ١٥.

سلێمانی دامەزرا، کاری سەرەکی ئەم کۆمەڵەیە وەکو: لە پڕۆگرامەکەیدا هاتووە: (تعمیم علم ومعرفته له کوردستان).(١) ئەویش بەهۆکاری جۆراوجۆر دەبێ وەکو: «نشر غزته و وسائل معرفته، ترجمه وتالیف کتب تدریسیه وسائره، مکتب کردنەوە واجرای تدریسات بەرۆژ و بەشەو، بەصورت محاضره اهالی تنویر کردن، کتێبخانەی کردنەوە، بو اکمال تحصیل بو ممالک مرتقیه قوتابی ناردن».(٢) هەروەها «کۆمەڵەکە بەهیچ جۆرێک لەگەڵ سیاسەت خەریک نابێت».(٣) ئەم کۆمەڵەیە دەورێکی زۆری بینی لە بڵاوکردنەوەی خوێندن و ڕۆشنبیری.

٤- کۆمەڵەی لاوان:

ساڵی (١٩٣٠) لەناو قوتابیانی پەیمانگای بەغدا لە لایەن کۆمەڵێک لە ڕۆشنبیران دامەزرا. بایەخی بەڕۆشنبیری و ئەدەب و کاروباری کۆمەڵایەتی دەدا. (محەمەد ئەمین زەکی) سەرپەرشتی دەکرد. دوو ژمارەی لە گۆڤاری (دیاری لاوان).(*) بڵاو کردەوە و ئامانجی سیاسی نەبوو.(٤)

جگە لەو کۆمەڵە و ڕێکخراوانەی باسکران، هەموو ڕێکخراو و حزب و کۆمەڵەی سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی کورد، بەشێکی گەورەی ئەم ئەرکە ڕۆشنبیرییەیان گرتبووە ئەستۆ. زۆربەی زۆریان بەدەرکردنی گۆڤار و ڕۆژنامە و بڵاوکراوە دەوری گەورەیان لە وشیار کردنەوەی نەتەوەیی و بەرز کردنەوەی ئاستی ڕۆشنبیری کورد گێڕان.

باسکردنی باری ڕۆشنبیری کورد، دوور لە کاروانی ڕۆژنامەگەریی کوردی، ئەنجامێکی تەواو بەدەستەوە نادا، بۆیە لێرە بەدواوە بەکورتی باس لە ڕۆژنامەگەریی کوردی هەر لە سەرەتاوە تا دەرچوونی گۆڤاری هاوار لە ١٩٣٢دا دەکەین.

أ- ڕۆژنامەکان:

١- ڕۆژنامەی کوردستان:

لە ڕۆژی (٢٢)ی نیسانی (١٨٩٨) یەکەم ژمارەی لە قاهیرە دەرچووە. «لە سەرەتادا لەلایەن (مقداد مدحت بەگ)ەوە دەرچوو. ژمارە (٦ - ١٩) لە جنێف و ژمارە (٢٠ - ٢٣) دووبارە لە قاهیرە و ژمارە (٢٤) لە لەندەن و ژمارە (٢٥ - ٢٩) لە فۆلکستۆن و ژمارە (٣٠ و ٣١) جارێکی تر لە جنێف لەلایەن برای (مقداد بەگ)، (عەبدولڕەحمان بەگ)ەوە دەرچوو. ئەم ڕۆژنامەیە بەکوردییەکی جوان و ڕەوان، شێوە زاری (کرمانجی سەروو - جزیرەی بۆتان) بەدوو هەفتە جارێک لە چوار لاپەڕەی (٢٥,٥ ×

(١) سەرچاوەی پێشوو.
(٢) هەمان سەرچاوە.
(٣) احمد خواجه، چیم دی، بەرگی (٣) چاپخانەی ڕاپەڕین، سلێمانی، ١٩٧٢، ل ٤١.
(*) بۆ زیاتر ئاگاداری بڕوانە: غەفوور میرزا کەریم، یادگاری لاوان و دیاری لاوان، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٨.
(٤) عبدالستار طاهر شریف، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٢.

٣٢,٥سم)یدا دەردەچوو، بەپیتی عەرەبی لەسەر تەرزی فارسی چاپ دەکرا».(١)

٢- کورد تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی:

ئۆرگانی یەکەم کۆمەڵەی سیاسیی کورد بوو، دوای شۆڕشی (١٩٠٨) لە ئەستەنبوڵ دەریان دەکرد.(٢) بەهەردوو دیالێکتی (کرمانجی سەروو و کرمانجی خواروو)ی کوردی و بەزمانی تورکی دەردەچوو. خاوەنی ئیمتیاز و بەڕێوەبەری نووسینی: (تۆفیق سلێمانی) بوو، سەرنووسەری: (ئەحمەد جەمیلی دیاربەکری) بوو. لە ژێر ناوی ڕۆژنامەکە بەزمانی تورکی نووسرابوو. ئێستا هەفتەی جارێک دەردەچێت. ڕۆژنامەیەکی ئایینی، زانستی، سیاسی، ئەدەبی، کۆمەڵایەتییە.(٣)

٣- کوردستان:

ئەم ڕۆژنامەیە دوای ڕاگەیاندنی مەشرووتیەتی (١٩٠٨) لە ئەستەنبوڵ دەردەچوو، لە (١٣)ی نیسانی (١٩٠٩) داخرا، (ثریا بدرخان) دەری دەکرد.(٤)

٤- پەیمان:

ساڵی (١٩٠٩) لە دیاربەکر لەلایەن لایەنگرانی کۆمەڵەی ئیتحاد و تەرەقییەوە بەزمانی کوردی و تورکی دەردەچوو. ڕۆژنامەیەکی فیکری سەربەخۆ بوو. هەموو هەفتەیەک، ڕۆژی دووشەممە دەردەچوو، خاوەنی ئیمتیاز و بەرپرسی (میر کاتب زادە شوکری) و سەرنووسەری (أ. باکی) بوو.(٥)

٥- تێگەیشتنی ڕاستی:

ئەم ڕۆژنامەیە ساڵی (١٩١٨) لە شاری بەغدا دەردەچوو. هەموو نووسەرەکان ناوی خۆیان تێدا نەدەنووسی، بەڵام (دکتۆر کەمال مەزهەر) دەڵێ: «ورد بوونەوە لە چەند ڕاستییەک و بەراورد کردنیان گومان لە بەشداریی دوو کەس ناهێڵن، یەکەمیان: مێجەرسۆن و دووەمیان: شوکری فەزلی».(٦)

٦- پێشکەوتن:

ژمارەی یەکەمی لە (٢٩)ی نیسانی (١٩٢٠) دەرچووە، (مێجەرسۆن) دایمەزراند. لە ژێر ناوی ڕۆژنامەکە نووسراوە: (حەفتەی جارێک دەردەچێت). لەسەر ناوی ڕۆژنامەکە وشەی (سلێمانی) نووسراوە. (مستەفا پاشا) یامولکی سەرنووسەری بووە.(٧) (١١٨) ژمارەی لێ دەرچوو، دوا ژمارەشی

(١) محمود زامدار، (کوردستان)ی دایک، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨، ل ٧ -٨.
(٢) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی، ل ٢١٧.
(٣) مالمیسانژ و مەحموود لەوەندی، ل کوردستانا باکوور و ل تورکیێ ڕۆژنامەگەرییا کوردی ١٩٠٨ - ١٩٩٢، ئەنقەرە، ١٩٩٢، (لاتینی)، ل ٣٣ - ٣٥.
(٤) مالمیسانژ و مەحموود لەوەندی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣.
(٥) مالمیسانژ و مەحموود لەوەندی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٧ - ٤٩.
(٦) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی، ل ١٨.
(٧) وریا جاف، کاروانی ڕۆژنامەگەریی کوردی، دەزگای گوڵان، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨، ل ٣٤.

لە (٢٧)ی تەمووز (١٩٢٢) دەرچوو.[١]

٧- ڕۆژی کرد - شەوی عەجەم، ڕۆژی کورد، کورد:

ئۆرگانی بزووتنەوەی سمکۆ بوو، بەکوردی و فارسی دەردەچوو. لە ژێر ناوەکەی دەنووسرا: (ڕۆژنامەیەکی سیاسی، ادبی، اخباری سرمقالی ترجمە دکری بفارسی. دینوسی کوردێک بۆ همو کوردان).[٢]

یەکەم جار بەناوی (ڕۆژی کرد - شەوی عجم) و ئنجا (ڕۆژی کورد) پاشان (کورد) بڵاودەکرایەوە. (محمد تمدن) لەبارەی دەرکردنی ڕۆژنامەکە دەنووسێ: (مەلا محەمەد تەرجانی ناو ڕاسپاردرابوو ڕۆژنامەی کوردی چاپ و بڵاو بکاتەوە...

ئەویش تابلۆی چاپخانەی (تمدن)ی هەڵگرتبوو و تابلۆی چاپخانەی (غیرت)یان لە جێ دانابوو و ڕۆژنامەیەکیان بەزمانی فارسی و کوردی دەردەکرد، کە بەناوی ڕۆژنامەی هەفتانەی کوردی: (ڕۆژ کرد - شوی عجم)، کە پاشان بەناوی (ڕۆژ کرد) بڵاو دەکرایەوە و پاشانیش تەنیا بەناوی (کرد) دەریان دەکرد).[٣] «ژمارەی یەکەمی لە (١٢)ی شەوالی (١٣٤٠) بەبەڕێوەبەرایەتی محەمەد تورجانی لە چاپخانەی غیرەت لە ورمێ چاپ کراوە».[٤]

٨- بانگی کوردستان:

ژمارەی یەکەمی لە (٢٢)ی ئابی (١٩٢٢) دەرچووە. ئۆرگانی حکوومەتی شێخ مەحموود بوو لەولاو لەولای ناوەکەیەوە نووسراوە: (صاحب امتیاز ومدیر مسؤول مصطفی پاشا، محرر کردی و فارسی علی کمال و م. نوری - محرر تورکی رەفیق حیلمی).[٥] لە ژێر ناوەکەشی نووسراوە (علمی، اجتماعی، ادبی، غەزەتێکی حوڕ و سەربەستی میللییە، هەفتەی جارێک دەردەچێ).[٦]

شەش لاپەڕە بوو بەئەندازەی (٣٢ × ٣٠)سم. دوا ژمارەی کە دەکاتە ژمارە (١٧)، لە (١٩٢٦/٤/١) دەرچووە.

٩- ڕۆژی کوردستان:

ژمارەی یەکەمی لە (١٥)ی تشرینی دووەمی (١٩٢٢)، لە شاری سلێمانی وەکو: ئۆرگانی حکوومەتی شێخ مەحموود دەردەچوو. لەسەر بەرگەکەی نووسرا بوو: «سیاسی، ادبی، اجتماعی،

---

(١) عەلی ناجی، کاکەمین عەتار، سیروان بکر سامی، پێشکەوتن - یەکەم ڕۆژنامەی سلێمانی ٩٢٠ - ٩٢٢، هەولێر، ١٩٩٨.

(٢) محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول، ص ٣٧١.

(٣) سەرچاوەی پێشوو.

(٤) صالح محەمەد ئەمین، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٤.

(٥) جەمال خەزنەدار، بانگی کوردستان، لە چاپخانەی دار الحریة، بغداد، ١٩٧٤، ل ٣٧.

(٦) هەمان سەرچاوە.

غەزەتێکی رسمییە، هەفتەی جارێک دەردەچێ.

صاحب امتیاز و مدیر مسؤول م. نوری، محرر علی کمال».[١] بەکوردی دەردەچوو جاروباریش شیعر و وتاری بەتورکی بڵاو دەکردەوە.[٢]

١٠- بانگی حەق:

ژمارەی یەکەمی لە (٨)ی ئاداری (١٩٢٣) لە ئەشکەوتی جاسەنەی سلێمانی دەرچووە، تا نیسانی (١٩٢٣)، (٣) ژمارەی لێ دەرچووە. ژمارەی (٣)ی دوو لاپەڕە بوو.[٣] لە ژێر ناوی ڕۆژنامەکە نووسراوە: «ناشکێ بەطوپ و بومبا سرفرازە بانگ حق/ سیاسی، ادبی، اجتماعی، غزەتێکی رسمیە لە قرارگاهی عمومی اردوی کوردستان طبع اکری/ غایە و املی استحصال حقوق کوردانە».[٤]

١١- ئومێدی ئیستقلال:

«ژمارەی یەکەمی لە (١٩٢٣/٩/٢٠) لە شاری سلێمانی بڵاو کراوەتەوە».[٥] ئۆرگانی بزووتنەوەی شێخ مەحموودی بەرزنجی بوو. لە لای ڕاستی ناوەکەی نووسراوە: (مدیر مسؤول خواجە افندی زادە احمد صبری).[٦] لە ژێر ناوەکەشی ئەم چوارینەی رەفیق حیلمی نووسراوە:

(خودایا بەسیە ئیتر لابەری دەیجوری اضمحلال
طلوعی پێ بکە خورشیدی ڕۆژی پاک استقبال
لەگەڵ خولیایی هیجرەت بەسەر چوو عومری شیرینم
دەسا نۆبەی ویسالە، آهـ... ئەی ئومێدی استقلال).[٧]

(٥٢) ژمارەی لێ بڵاوکراوەتەوە.

١٢- ژیانەوە:

یەکەم ژمارەی لە (١٧)ی موحەڕڕەمی (١٣٤٣) بەرامبەر بە(١٨)ی ئابی (١٩٢٤) لە شاری سلێمانی بڵاوبۆتەوە: «ئەم غەزەتەیە غەزەتەیەکی حکوومەتییە، هەفتەی جارێک دەردەچێ».[٨] لە

---

(١) جەمال خەزنەدار، ڕۆژی کوردستان، دار الحریة للطباعة، بغداد، ١٩٧٣، ل ١٣.

(٢) سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤، ٣٠...

(٣) رەفیق صالح، سێ ڕۆژنامەی ڕۆژگاری شێخی نەمر (١٩٢٣ - ١٩٢٤)، چاپخانەی بەدرخان، سلێمانی، ٢٠٠١.

(٤) سەرچاوەی پێشوو، ژمارە (١)ی بانگ حق، ل ١.

(٥) وریا جاف، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩ - ٤٠.

(٦) رەفیق ساڵح، سێ ڕۆژنامەی ڕۆژگاری شێخی نەمر، (١٩٢٣ - ١٩٢٤). امید استقلال ژمارە (١)، ل ١.

(٧) هەمان سەرچاوە.

(٨) عەبدولڵا زەنگەنە، ژیانەوە و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا، ١٩٢٤ - ١٩٢٦، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ژمارە (١)، ل ١.

ژمارە (١٩)ەوە لە ژێر ناوەکەیدا نووسراوە: «غەزەتەیەکی سیاسی، ئەدەبی، ئیجتیماعی، هەفتەی دووجار دەردەچێ».(١) ڕۆژی (١٤)ی کانوونی دووەمی (١٩٢٦) دوای پەنجا و شەشەمین ژمارە لە دەرچوون وەستا.(٢)

١٣- ژیان:

«یەکەم ژمارەی لە (٢١)ی کانوونی دووەمی (١٩٢٦)، لە شاری سلێمانی بلاو بۆتەوە، بە(٤) لاپەڕە دەردەچوو لە چاپخانەی شارەوانی چاپ دەکرا»(٣) پیرەمێردی شاعیر بەڕێوەبەری بوو. «لە ١٩٣٨/٣/١٠ ژمارەی ڕۆژنامەکە گەیشتە (٥٥٣) ژمارە و ئیتر ڕاگیرا و ئیمتیازەکەی لە پیرەمێرد سەندرایەوە».(٤)

١٤- ڕۆژنامەی ئاگری:

ئەم ڕۆژنامەیە ئۆرگانی شۆڕشی ئارارات بوو، لە نێوان سالانی (١٩٢٩ - ١٩٣٠) لە شاخی ئارارات دەردەچوو.(٥)

لە ژمارە یەکدا، سروودی لەشکری کوردی تێدا بلاوکراوەتەوە، کە سەرەتای بەم جۆرە دەست پێدەکا:

(ئاگری ئاگری تو ئاگر بوو
ناڤ دنیایێ سەر بلند بوو
ل کوردستان تو چرا بوو
هێلبە ئاگری هێلبە ئاگری
رونایی درساند هەردەران
ئاگر دڕژاند سەرسەران
ئەرد دهەژاند جار جاران
هێلبە ئاگری هێلبە ئاگری)(٦)

١٥- رییا تازە:

ئۆرگانی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمەنستان بوو. ژمارەی یەکەمی لە (٢٥)ی ئاداری (١٩٣٠) لە یەریڤانی پایتەختی ئەرمەنستان بلاوبۆتەوە... لە لایەن کوردەکانی ئەرمەنستانەوە یەکەم جار بەپیتی

(١) هەمان سەرچاوە، ل ١.
(٢) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی، ل ٢٢١.
(٣) سەرچاوەی پێشوو.
(٤) وریا جاف، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤١ - ٤٢.
(٥) مالمیسانژ و مەحموود لەوەندی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٥.
(٦) قدری جمیل پاشا، مسألە کردستان، ل ١١٣.

لاتینی کوردی و ئینجا بەپیتی سلاڤی بەشێوەی ڕۆژنامەیەکی هەفتانە دەردەچوو. ڕۆڵێکی گرنگی لە گەشەپێکردنی ئەدەبی کوردی لە ئەرمەنستان هەبوو. بەتێکچوونی یەکێتی سۆڤیەت باری ڕۆژنامەکە شێوا، بەلام هێشتا دەردەچێت، پاش ئەوەی (٦١) سالّ خزمەتی ڕۆشنبیری کوردی کرد.(١)

ب – گۆڤارەکان:

١- ڕۆژی کورد – هەتاوی کورد:

ئۆرگانی کۆمەڵەی (هێڤی کورد) بوو. بەکوردی و تورکی لە ئەستەنبۆڵ دەردەچوو، لە چوار ژمارەی پێشیندا ناوی گۆڤارەکە (ڕۆژی کورد) بوو، بەلام لە دوای ژمارەی چوارەم ناوەکە گۆڕا و بوو بە(هەتاوی کورد) و سێ ژمارەی لێدەرچوو، هەر چوار ژمارەی ڕۆژی کورد لە (١٩١٣) دەرچوون. سەرنووسەری هەر چوار ژمارەی پێشەوە (عەبدولکەریم سلێمانی) بوو، سەرنووسەری ژمارەکانی هەتاوی کوردیش (عەبدولعەزیز بابان) بوو.(٢)

٢- یەک بوون:

یەکێکە لەو گۆڤارانەی کۆمەڵی هێڤی لە شاری ئەستەنبۆڵ بەزمانی کوردی و تورکی بلاوی کردۆتەوە. چوار لاپەڕە بوو. حەفتەی دوو جار دەردەچوو. خۆی لە سیاسەت نەدەدا.

ئەرکی سەرەکی ناساندنی کورد بوو. بەڕێوەبەری بەرپرسی گۆڤارەکە: (ئیبراهیم کوردی) بوو. یەکەم ژمارەی لە (٩)ی ئەیلوولی (١٩١٣) بلاوکرایەوە، ژمارە دووی لە (١٩)ی ئەیلوول و ژمارە سێ لە (٣٠)ی ئەیلوولی هەمان سالّدا بلاوکرایەوە.(٣)

٣- بانگی کورد:

گۆڤارێکی ئەدەبی بوو. بەزمانی کوردی و تورکی هەر دوو هەفتە جارێک لە لایەن (جەمال بابان) دەردەچوو. ژمارەی یەکەمی لە (٢٦)ی کانوونی یەکەمی (١٩١٣) بلاوبۆتەوە. پێنج ژمارەی لێ دەرچوو. (٢٤) لاپەڕە بوو، لە چاپخانەی ئاداب لە بەغدا چاپ دەکرا.(٤)

٤- کوردستان:

گۆڤارێکی مانگی بوو، لە شاری ورمێ لە لایەن (عەبدولڕەزاق بەگ بەدرخان)ەوە دەردەچوو. پاش دوورخستنەوەی عەبدولڕەزاق بەگ لە لایەن قەیسەرییەکانەوە، (سمکۆ ئاغای شکاک) ئەرکی بەڕێوەبردنی خستە ئەستۆی خۆی، هەتا سالّی (١٩١٤) بەردەوام بوو.(٥)

(١) وریا جاف، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤.
(٢) بەکر شاکر کاروانی، کۆمەلا هێڤی و گۆڤاری هەتاوی کورد و فۆادی تەمۆی شاعیر سێ ئەستێرەی پرشنگداری ئاسمانی ڕۆژنامەنووسیی کوردین، گۆڤاری مەتین، ژمارە ١١١، نیسانا ٢٠٠١، ل ٥١.
(٣) مالمیسانژ و مەحموود لەوەندی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١.
(٤) جبار جباري، تاريخ الصحافة الكردية في العراق، مطبعة الامة، بغداد، ٩٧٥، ص ٣١.
(٥) جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردی، ل ١٩.

٥- ژین:

یەکەم ژمارەی لە (٧)ی تشرینی دووەمی (١٩١٨) لە شاری ئەستەنبۆڵ دەرچووە. بەهەردوو دیالێکتە سەرەکییەکەی زمانی کوردی و بەزمانی تورکی بڵاوبۆتەوە. بەرپرسیاری گۆڤارەکە لە ژمارەکانی (١ - ٢٠) (هەمزەیێ موکسی) بوو، لە ژمارەکانی (٢١ - ٢٥) (مەمدوح سەلیم بەگ) بوو. ئامانجی سەرەکی گۆڤارەکە بڵاوکردنەوەی زانیاری دەربارەی ژیانی گەلی کورد و مافە نەتەوەییەکانی بوو، هەموو ژمارەکانی ئەم گۆڤارە لە لایەن (محەمەد ئەمین بۆز ئەرسەلان) کۆکراوەتەوە و لە پیتی عەرەبییەوە کراوە بەپیتی لاتینی و لە ئوپسالا، لە بڵاوکراوەکانی (وەشانخانا دەنگ) جارێکی تر بڵاوکراوەتەوە.[١]

٦- کوردستان:

یەکەم ژمارەی لە (٣٠)ی کانوونی دووەمی (١٩١٩) بڵاوبۆتەوە. لە شاری ئەستەنبۆڵ، لە چاپخانەی (نجم استقبال) چاپ دەکرا. سەرنووسەری (ئەرواسی زادە محەمەد شەفیق) بوو، خاوەنی ئیمتیاز و بەرپرسیاری (محەمەد میهری) بوو، بەڕێوەبەری بەرپرسیاری (سەید حوسەین) بوو. گۆڤارێکی سیاسی، ئیجتماعی، ئەدەبی و علمی بوو، دوو هەفتە جارێک دەردەچوو.[٢] (دکتۆر کەمال مەزهەر) لە باسی ئەم گۆڤارەدا دەڵێ: (بەپێنج زمان: کوردی و تورکی و عەرەبی و فارسی و فەرەنسی وتاری بڵاو دەکردەوە)[٣].

٧- دیاری کوردستان:

گۆڤارێکی کۆمەڵایەتی، ئەدەبی، وێنەدار بوو، بەزمانی کوردی و عەرەبی و تورکی هەفتەی جارێک لە بەغدا دەردەچوو، خاوەنی ئیمتیازی: (سالح زەکی ساحیبقران) بوو، بەڕێوەبەری: (ڕشید شەوقی) بوو، یەکەم ژمارەی ڕۆژی (١١)ی مارتی (١٩٢٥) و دوا ژمارەی کە ژمارە (١٦)یە لە (١١)ی مایس (١٩٢٦) دەرچووە.[٤]

٨- زاری کرمانجی:

یەکەم ژمارەی لە (٢٥)ی مایسی (١٩٢٦) لە ڕەواندز دەرچووە. لە چاپخانەی زاری کرمانجی چاپ دەکرا. خاوەنی ئیمتیاز و بەڕێوەبەری: (سەید حوسێن موکریانی) بوو، بەڕێوەبەری ئیدارە: (عەبدوڕەحمان) بوو. لە ژێر ناوەکەی دەنووسرا: (گۆڤارێکی اجتماعی، تاریخی، فەنی، ادبی مانگییە) وتارەکانی هەمە جۆر بوون: (مێژوو، ئەدەبی، پەخشان، دەنگوباس...) هیچ ناوی نووسەریان بەسەرەوە نییە، یەک دوو جار نەبێ، ناوی (خدۆک) و (داماو) هاتووە، ئەمانەش نازناوی حوسێن موکریانی

(١) مالمیسانژ و مەحموود لەوەندی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥.

(٢) مالمیسانژ و مەحموود لەوەندی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٦.

(٣) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی، ل ٢٣٣.

(٤) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە:
ڕفیق سالح، دیاری کوردستان (١٩٢٥ - ١٩٢٦)، سلێمانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠١.

خۆیەتی.[١] ئەمە یەکەمین گۆڤاری کوردییە وشەی (گۆڤار)ی(*) بەکارهێنابێت.

٩- پەیژە:

هەر یەک ژمارەی لێدەرچووە، ساڵی (١٩٢٧) لە بەغدا بڵاوبۆتەوە و لە ژێر ناوەکەی نووسراوە: (ادبی، اجتماعییە بەکوردی بۆ کوردایەتی ادوێ).[٢] دانەری (مستەفا شەوقی) بوو. ناوەڕۆکی بریتییە لە ژمارەیەک وتار و شیعر، لەوەدەچێ هەمووی (مستەفا شەوقی) خۆی نووسیبێتی، چونکە کوردییەکەی ڕێکوپێک و ڕەوانە.[٣]

بەرلەوەی دوایی بەم بەشە بهێنین پێویستە ئەوە نیشان بدەین کە ئەم بارودۆخە مێژوویی و سیاسی و ئابووری و ڕۆشنبیرییەی لە ماوەی دوای تەواو بوونی جەنگی یەکەم و بەر لە هەڵگیرسانی جەنگی دووەم لە کوردستان لە ئارادا بووە، زۆر بەڕوونی لەسەر لاپەڕە و ژمارەکانی گۆڤاری هاواردا ڕەنگی داوەتەوە. بەجۆرێک کە ژمارەکانی ئەم گۆڤارە بوون بەسەرچاوەیەکی کەم وێنە بۆ هەر توێژەر و باسکارێک کە بیەوێت لە هەلومەرجی ئەم ڕۆژگارانە بکۆڵێتەوە. هەر ئەم ڕووداو و، بەسەرهاتانەش بوون بەماک و هەوێنی گەلێ بەرهەمی ئەدەبی و ڕووناکبیری کە ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ تەعبیر لەو بارودۆخانە دەکەن و لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤارەکەدا ڕەنگیان داوەتەوە. لێرەدا هەر بۆ نموونە ئاماژە بۆ چەند بەرهەمێک دەکەین کە لە کات و ژمارە جیاوازەکانی گۆڤارەکەدا هاتوون لەو بارەوە:

- شیعری (تولاکاروێن)ی جەلادەت بەدرخان، (ژ ١٧، ل ٦).
- شیعری (تولاباڤان)ی هەڤاڵ شوکری، (ژ ٢٢، ل ٤).
- شیعری (شاهناما شەهیدان)ی جەگەرخوین، (ژ ١٨، ل ٥) و (ژ ١٩، ل ٤).
- شانۆگەری (هەڤند)ی جەلادەت بەدرخان، (ژ ٢٠، ل ١).
- چیرۆکی (دلاوەرێ چاردە سالی)ی (سبحی رسول)، (ژ ٢٩، ل ٧).
- چیرۆکی (بەرتەڤنا مەهفورێ)ی جەلادەت بەدرخان، (ژ ٤، ل ١).
- چیرۆکی (گولێ)ی نوردەین یوسف، (ژ ٢٩، ل ٨).

(١) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی، ل ٢٣٤.

(*) لەم بارەیەوە، د. کمال مەزهەر ئەحمەد لە گوتارێکدا لە ژێر ناوی (گۆڤاری هاوار و کوردی عێراق) لە ژمارە (١٨٣)ی ١٩٩٩ی گۆڤاری (بەیان)دا (ل ٤) دەڵێت: (شایانی باسە جەلادەت بەدرخان یەکەم کەسە وشەی گۆڤاری بەکارهێناوە). بەڵام لە ڕاستیدا پێش جەلادەت بەدرخان، ئەم وشەیە لەلایەن سەید حوسێن حوزنی موکریانی لە گۆڤاری زاری کرمانجیدا بەکارهاتووە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: گۆڤاری زاری کرمانجی، هەروەها بڕوانە: وریا جاف، کاروانی ڕۆژنامەگەریی کوردی، ل ٤٣.

(٢) مومتاز حەیدەری، مستەفا شەوقی و پەیژە، شركة مطبعة الادیب البغدادیة المحدودة، بغداد ١٩٨٥، ل ٩٧.

(٣) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی، ل ٢٣٤.

- چیرۆکی (لاوکێ من)ی د. کامەران عالی بەدرخان، (ژ ٤، ل ٧).
- لەگەڵ چەندین بەرهەمی تری نووسەرانی گۆڤارەکە کە ئاماژە بۆ ئەو ڕووداو و شۆڕش و ڕاپەڕینانە دەکەن، لەگەڵ ڕابەر و سەرکردە و شەهیدەکان... کە لەو ڕۆژگارانەدا لە ئارادا بوون.

شیعر لە گۆڤاری هاواردا

میر جەلادەت بەدرخانی خاوەن و بەرپرسی گۆڤاری هاوار، لە ژمارەی یەکەمی گۆڤارەکەدا، گوتارێکی بڵاوکردۆتەوە لە ژێر ناوی: «ئارمانج، ئاوایێ خەبات و نڤیساندنا هاوارێ»[1] کە پڕۆگرامی گۆڤارەکەی تێدا ئاشکرا کردووە و لە خاڵی چوارەمدا باسی شیعر و شاعیران دەکات و دەڵێ: پۆلێنکردن و بڵاوکردنەوەی شیعری کوردی لەگەڵ ژینامەی شاعیران دەبێتە بناغەیەک لەو پڕۆگرامەدا. گۆڤاری هاوار بەدرێژایی ساڵانی دەرچوونی، کە (٥٧) ژمارەی لێ دەرچووە، (١٨٧) شیعری کوردی جۆراوجۆری بڵاوکردۆتەوە، جگە لە سێ شیعری عەرەبی کە (الكردي الواني) نووسیویێتی و لە ژمارەکانی (١٣، ١٧، ٢٠)دا بڵاوکراونەتەوە.

چوار شیعری شاعیرە بەناوبانگەکانی فرەنسایی بەدەستکاری کردووە بەکوردی. یەکەم شیعری (لوری یا شەهیدان)ی فیکتۆر هۆگۆیە، (ژ ٢٧، ل ٩)، دووەم (سترانا مرنێ)ی لامارتینە، (ژ٢٨، ل ٨)، سێیەم (مرنا گوری)ی ئەلفرێد دوڤینییە و جەلادەت بەدرخان وەری گێڕاوە (ژ ٣١، ل ٤)، چوارەم شیعری (دەلالی یا دەلالان)ی بۆدلێرە و سەیدایێ گەرۆک وەریگێڕاوە (ژ ٣٨، ل ٩).

دەبێ ئەوەش بڵێین کە دکتۆر کامەران بەدرخان سەد و یەک چوارینەی خەیامی کردووە بەکوردی و لە ژمارەکانی (١٧ - ٢٦) بڵاوی کردوونەتەوە.

هەروەها دیوانی مەلایێ جزیری لە لایەن (قەدری جەمیل پاشا)وە ئامادە کراوە و لە ژمارەکانی (٣٥ - ٥٧) بڵاوکراوەتەوە. دیسان مەم و زینی ئەحمەدی خانی لە لایەن هەرە کۆڵ ئازیزان.[*] کە نازناوی (جەلادەت بەدرخان)ە،[2] ئامادە کراوە و لە ژمارەکانی (٤٥ - ٥٧) جگە لە ژمارەکانی (٥٢) بڵاوکراوەتەوە. زیاتر لە پەنجا شاعیری ئەو سەردەمە، بەهەردوو دیالێکتی سەرەکی زمانی کوردی (کرمانجی سەروو و کرمانجی خواروو) بەرهەمیان لە هاوار بڵاوکردۆتەوە، کە شەقڵی تازە کردنەوە بەبەرهەمەکانیانەوە دیارە. ئەم خاڵە لای شاعیر و نووسەرانی ئەو سەردەمە شتێکی ئاشکرا بوو، ئەوەتا گۆران دەڵێ: «هەر لەم کاتەشا لە سووریە کامەران بەدرخان و قەدری جان لە ڕووی هەستێکی

(١) گۆڤاری هاوار، ژ (١)، (١٥)ی گوڵانی ٩٣٢، ل ١.

(*) هەرە کۆڵ ئازیزان: ناوی هاوینەهەوارێکی شاخاوی بۆتانە. شاخێکی زۆر بەرزە، بەسەر جزیرەی بۆتاندا دەڕوانێ، سەلمان عوسمان (کۆنێ ڕەش)، (الامير جلادت بدرخان، حياته وفكره، مطبعة الكاتب العربي، دمشق، ١٩٩٢، ١٦٦).

(٢) سلمان عوسمان (کۆنێ ڕەش)، الامير جلادت بدرخان، ل ١٤٧.

نەتەوایەتییەوە هەڵبەستی هیجائییان دادەنا، لە گۆڤاری (هاوار)دا بڵاویان دەکردەوە». (١)

ئەو بەرهەمانەی لە گۆڤاری (هاوار)دا بڵاو دەبوونەوە، بارودۆخی شیعری ئەو سەردەمەیان پێشان دەدا.: «بەرهەمی شاعیرانی کلاسیکی و هاوچەرخی بەدیالێکتەکانی کرمانجی سەروو و خواروو بڵاو دەکردەوە». (٢) واتە لەگەڵ بڵاوکردنەوەی بەرهەمی کلاسیکی، هەوڵی تازە کردنەوەی شاعیرانیشی بڵاودەکردەوە. هەروەها هەندێ شیعر بەڕوخسار کلاسیک و بەناوەڕۆک تازە لەسەر لاپەڕەکانی (هاوار) بەرچاو دەکەوتن، بەتایبەتی کە ئەو کاتە سەردەمی قۆناغی گواستنەوە بوو، لەبارەی ئەم قۆناغەوە د. مارف خەزنەدار دەڵێ: «ئەدەبی نوێی کوردی لە ڕێڕەوی پێشکەوتنیدا بەدوو قۆناغ تێپەڕیوە: یەکەم قۆناغی دروست بوون و چەسپان، کە لەم قۆناغەدا ئەدەب ڕوخسار و ئامرازی هونەری کلاسیکی پاراست، ئەندازەی تازەکردنەوەی ئەم قۆناغە لە ناوەڕۆکی شیعرەکەدایە. نموونەی ئەم قۆناغەش بەرهەمی ئەحمەد موختار و ئەحمەد حەمدی و عەلی کەمال باپیر و ئەوانی ترە، لە قۆناغی دووەمدا لەگەڵ نوێ کردنەوەی ناوەڕۆک، ڕوخسار و زمانیش تازەکرانەوە، وەکو: شیعرەکانی: گۆران، بێکەس، دڵدار، نووری شێخ سالّح و هی تر...». (٣)

بۆ ئەوەی باشتر شارەزای ئاستی شیعر و شاعیرانی گۆڤاری (هاوار) بین، بەپێویستی دەزانین ڕوخسار و ناوەڕۆکی شیعرەکانی شی بکەینەوە و هەڵیان سەنگێنین:

یەکەم: ڕوخسار

١- کێش:

کێش ڕەگەزێکی سەرەکی شیعرە، زۆرجار کێش دەبێ بەڕەگەزی جیاکەرەوەی شیعر لە ژانرەکانی تری ئەدەبدا. کێش ئاوازی سەرەکی دەرەوەی شیعرە و لەگەڵ ئاوازی ناوەوە پێکدێنێ، کە لە دەنگ و وشە و پەیوەندی ڕەگەزەکانەوە دروست دەبێ، ئاوازی گشتی شیعرەکەش تەواو دەکا.: «کێش لە شیعری هەموو زمانێکدا هەیە، هەریەکە بەپێی تایبەتی خۆی». (٤) هەر لە کۆنەوە شاعیرانی کورد بەپێی ئەو تایبەتییە مامەڵەیان لەگەڵ شیعردا کردووە.: «کێشی خۆماڵی کە بەژمارەی بڕگە و وەستانی ناوەڕاستی لەتە دێڕ دیار دەکرێ و هەر لە کۆنەوە سروود و گۆرانی و بەیت و سەراپای شیعری فۆلکلۆری بەو کێشە داڕژاوە و هەموو شیعری زاری گۆرانی، چەند نموونەیەکی کەم نەبێ،... بەژمارەی بڕگەیە، جگە لەوەی کە شیعری

---

(١) عەبدولڕەزاق بیمار، دانیشتنێک لەگەڵ گۆراندا، گۆڤاری بەیان، ژمارە (٢)، شوباتی ٩٧٠، ل ٣.

(٢) عزیز گەردی، کێشی شیعری کلاسیکی کوردی و بەراورد کردنی لەگەڵ عەرووزی عەرەبی و کێشی شیعری فارسیدا، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٩، ل ٦٧ - ٦٨.

(٣) دکتۆر مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە هەولێر، ٢٠٠١، ل ١٢٤.

(٤) د. معروف خەزنەدار، موجز تاريخ الادب الكردي المعاصر، ترجمة، د. عبدالحميد شيخو، الناشر هوشنگ کرداغی ١٩٩٣، ص ٩٦.

نوێش گەڕاوەتەوە سەر ئەو کێشە خۆماڵییە». (١)

جگە لەو کێشە ڕەسەنە کە کێشی بڕگەیی (پەنجە)یە، شاعیرانی کورد جۆرە کێشێکی تریشیان بەکارهێناوە، کە کێشی عەرووزییە،: «دوای بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پەڕییەوە ناو هەڵبەستی ئەو گەلە موسڵمانە نا عەرەبانەی، کە یەکێک لەوان گەلی کوردە». (٢)

بەڵام کورد عەرووزی عەرەبی لە ڕێی شیعری فارسییەوە وەرگرتووە و بەپێی خاسیەتەکانی خۆی دەستکاری تێدا کردووە و گونجاندوویەتی. شیعری گۆڤاری (هاوار) لەسەر هەر دوو جۆرە کێش نووسراون، کێشی عەرووزی و کێشی بڕگەیی.

کێشی عەرووزی

ئەو کێشە عەرووزیانەی کە لە شیعرەکانی هاواردا هاتوون، بەهەردوو جۆرییەوە، شیعری کلاسیکی و شیعری سەردەم، ئەمانەن:

کێشی هەزەج: (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن) × ٢: «هەرچەندە ئەم کێشە لە عەرەبیدا زۆر بەکار نەهاتووە، بەڵام لە کوردیدا هەر لە سەرەتاوە لای بابا تاهیر و جزیرییەوە، تا ئێستا هەموو ئەو شاعیرانەی کێشی عەرووزیان بەکارهێناوە کەم و زۆر شیعریان بەکێشی هەزەج نووسیوە». (٣) ئەم کێشە جێگایەکی بەرچاوی لە شیعرەکانی (هاوار)دا گرتووە و چەند قاڵبێکی جیاوازی تێدا هاتووە:

أ- هەزەجی هەشتی موسەببەغ: (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن) × ٢.

د. کامەران بەدرخان لە (ژ ١١، ل ٣)ی هاواردا، لە شیعری (مەشهەدا عبرەتێ)دا، دەڵێ:

مەلایێ من و شێخێ من مەلایێ ئەردێ کوردستان
شەهیدێ ئەرد و ئەزمانی شەهیدێ گوزگە و بۆتان

(ئەحمەد نامی)یش لە (ژ ٥٥، ل ٦)دا شیعرێکی بەناوی (دل ژارێ غەمگین) بڵاوکردۆتەوە لەسەر هەمان کێشە. (مستەفا ئەحمەد بوتی)ش شیعرێکی لەسەر هەمان کێش بەناوی (دنیا تاری) لە (ژ ٣١، ل ٩)دا بڵاوکردۆتەوە.

ب - هەزەجی هەشتی تەواو: (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن) × ٢

تاهیر فوئاد شیعرێکی لە (ژ ١٢، ل ٤)دا بەناوی (خەیاڵ) بڵاوکردۆتەوە:

وەرە ئەی دڵ هەتا شەمعی حەواست پڕتەوی ماوە
بەغەفلەت فەیزی هۆشت دامەنێ فورسەت کە یەک تاوە. (٤)

---

(١) عەزیز گەردی، کێش شیعری کلاسیکی کوردی - ل ٩٤ - ٩٥.

(٢) عبدالرزاق بیمار، کێش و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی، چاپخانەی دار الحرية، بغداد، ١٩٩٢، ل ١٧.

(٣) عەزیز گەردی، کێش شیعری کلاسیکی، ل ١٣٨.

(٤) دیوانی تاهیر فؤاد، چ ١، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٧٠، ل ٣١.

لەسەر هەمان کێش، (گۆران)یش شیعری (ئەی گەلاوێژ)ی لە (ژ ١٢، ل ٣) بڵاوکردۆتەوە و شاعیرێکی (ئاپتێن) ناو لە شەهرەزوور شیعرێکی بەناوی: (بۆ خاوەنی هاوار) لە (ژ ١٤، ل ٤)دا بڵاوکردۆتەوە. (لاوێکی کورد - عەونی)یش شیعرێکی بەهەمان کێش لە (ژ ٢٢، ل ٣)دا بڵاوکردۆتەوە. جەگەرخوینیش شیعرێکی لەسەر ئەم کێشە بەناوی (یارەب) لە (ژ ٥٧، ل ٤)دا بڵاوکردۆتەوە.

ج - هەزەجی هەشتی ئەخرەبی موسەببەغ: (مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلان) × ٢.

لە (ژ ٤، ل ٥)دا، شیعری (ئەی کوردینە وشیار بن)ی حاجی قادر بڵاوکراوەتەوە لەسەر ئەم کێشەیە:

خاکی جزیر و بۆتان یەعنی وڵاتی کوردان

صەد حەیف و صەد مخابن دەیکەن بەئەرمنستان(*)

د - هەزەجی هەشتی مەحزووف: (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن فعولن) × ٢.

جەگەرخوین شیعری (پەیامەکە جەگەرخوین)ی لە (ژ ٢١، ل ٢)دا بڵاوکردۆتەوە کە لەسەر ئەم کێشەیە:

بگوری بم ژ بۆتە ئەی برایێ من تو کانی

ژ دووری ڤە تە دەستێ خوە دنێڤ دەستێ من دانی

تێبینی: زەربەکەی لەنگە، دەبێ بگوترێ (م دانی) بۆ ئەوەی کێشەکەی دەربچێ.

هـ - هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەقسوور: (مفعول مفاعیلن مفاعیلن فعولان) × ٢.

گۆران شیعری (بۆ خانمێک) لە (ژ ١٥، ل ٧)دا بڵاوکردۆتەوە کە لەسەر ئەم کێشەیە:

قاسید وتی پێم: بگرە سەبر خانم ئەوا دێت

سا فەرموو... سەبر بێ بەفیدای خاکی بەری پێت(**)

ئەسیریش شیعرێکی بەناوی (ژ کتێبا گۆرانی)(***) لەسەر هەمان کێش لە (ژ ١٨، ل ٢)دا بڵاوکردۆتەوە.

و - هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف: (مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن) × ٢.

شیعرێکی تاهیر فوئاد بەناوی (ئەی دڵ) لە (ژ ١٣، ل ٥)دا بڵاوبۆتەوە و لەسەر ئەم کێشەیە:

(*) ئەم شیعرە لە دیوانی حاجی قادری کۆیی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی سەردار حەمید میران و کەریم مستەفا شارەزا، لە لاپەڕە (٨٥) لە ژێر ناوی (خاکی جەزیر و بۆتان) لەگەڵ چەند گۆرانییەک بڵاوکراوەتەوە.

(**) ئەم شیعرە لە سەرجەمی دیوانی گۆران، ئامادەکردنی محمدی مەلا کەریم، ل ٣٦ بڵاوکراوەتەوە.

(***) دیوانی ئەسیری، مستەفا عەسکەری، بەغدا، ل ١٩٨٧ ئەم شێوەی تێدا نییە.

ئەی دڵ وەرە مالی بە ئیتر لادە لە وەحشەت

بەس نەقدی حەیاتت بکە سەرفی خەوی غەفلەت

هەروەها (جەگەرخوین)یش شیعری (دەردێن جەگەرخوین)ی لە (ژ ٢٧، ل ٦)دا بڵاوکردۆتەوە، لەسەر هەمان کێشەیە.

دیسان جەگەرخوین مستەزادێکی لەسەر ئەم کێشە، بەناوی (ئەز و دلبەر) لە (ژ ٢٥، ل ٤)دا بڵاوکردۆتەوە. (ئوسمان سەبری)ش مستەزادێکی بەناوی (هێڤی یا نو) لەسەر هەمان کێش نووسیوە و لە (ژ ٥٧، ل ٥)دا بڵاوی کردۆتەوە:

رازامە لەبەر دەرگەهێ مەیخانەیێ ناچم

سەرمەستی یو بێ هەش

ز- هەزەجی شەشی مەحزووف: (مفاعیلن مفاعیلن فعولن) × ٢.

جەگەرخوین ئەم کێشەی لە شیعری (گوتنا وەلات)دا بەکارهێناوە کە لە (ژ ٤، ل ٦)دا بڵاوبۆتەوە:

وەلاتێ من دگوتی من برازی

ل نەزمێ گوه بدێرە گەر دخوازی

ئەم شیعرانەی گۆڤارەکەش لەسەر هەمان کێش نووسراون:

- جەگەرخوین، (کولا دل)، (ژ ٩، ل ٦).
- جەگەرخوین، (شەهناما شەهیدان)، (ژ ١٨، ل ٥)، (ژ ١٩، ل ٤).
- جەگەرخوین، (وەلاتێ من)، (ژ ٢٦، ل ٤).
- مستەفا ئەحمەد بوتی، (جەنگا جانی)، (ژ ٣٤، ل ١٣).

٤- هەزەجی شەشی مەقسوور: (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل) × ٢

ئەحمەد نامی، شیعری (داخواز نامە)ی لە (ژ ٩، ل ٦)ی گۆڤارەکەدا لەسەر ئەم کێشەی نووسیوە:

من دی روهنیێکی هل بوو بوو ژ داماس

شەفەق دابوو جزیرێ و ئەردێ قافقاس

تێبینی: سەدری لەنگە، دەبێ بگوترێ (م دی...) بۆ ئەوەی کێشەکە ڕاست بێتەوە.

ت - هەزەجی شەشی ئەخرەبی مەقبوزی مەحزووف: (مفعول مفاعلن فعولن) × ٢.

ئەم کێشە زۆر لە شیعرەکانی (هاوار)دا بەکارهاتووە، بەتایبەتی لای (د. کامەران عالی بەدرخان).

دیارە سەراپای مەم و زینی خانی لەسەر ئەم قالبە کێشە و قالبە کێشی هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەقبوزی مەقسوورە. چونکە لە مەسنەوی درێژدا ئەم قالبە پێکەوە دێن. هەندێ دێر ئەم و هەندێ دێر ئەو دەبن.

ئەمین عالی بەدرخان لە (ژ ٩، ل ٤)دا شیعرێکی بەناوی (چەند چەند) لەسەر ئەم کێشە نووسیوە:

ناکەس هەمی بوونە فەقیر و ئاغا

یێ ئەڤ کری مالاوی نە ئاڤا

ئەم شیعرانەش لە گۆڤارەکەدا لەسەر هەمان کێش هاتوون:

– د. کامەران عالی بەدرخان، (خانی)، (ژ ٢، ل ٤)

– بەهمەن زەردەشت، (ژ خانی را)، (ژ ٨، ل ٣)

– ئەحمەد نامی (لە بو شەهیدەکی)، (ژ ١٢، ل ٥)

ی – هەزەجی شەشی ئەخرەبی مەقبوزی مەقسوور: (مفعول مفاعلن فعولان) × ٢.

د. کامەران عالی بەدرخان لە (ژ ٤، ل ٤)دا شیعرێکی لەسەر ئەم کێشە بەناوی (یەکبوون و یەکێتیا کوردی) بڵاوکردۆتەوە:–

ئەڤ لور و بەختیاری و بابان

کوردمانج و هەڤرەمانی و زازان

هەمان شاعیر، شیعرێکی تری بەناوی (وەلاتێ کوردان) لەسەر هەمان کێشدا لە (ژ ٦، ل٥) بڵاوکردۆتەوە.

ک – هەزەجی چواری تەواو: (مفاعیلن مفاعیلن) × ٢.

د. کامەران عالی بەدرخان شیعرێکی بەناوی (لاڤە لاڤ) لە (ژ ٣، ل ٢)دا بەم کێشە نووسیوە:

خودان مالی خودان پەردە

جهێ تە گەش حەمی ئەردە

مستەفا ئەحمەد بوتیش شیعرێکی بەناوی (دیلبەر) لە (ژ ٢٠، ل ١٢)دا بڵاوکردۆتەوە و لەسەر هەمان کێشە.

کێشی رەمەل: (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن) × ٢.

کێشی رەمەل: (لە کوردیدا، ڕەمەل یەکێکە لە کێشە زۆر بەکارهاتووەکان. لە جزیرییەوە بگرە تا نزیکترین شاعیری ئەم سەردەمەمان کە بەکێشی عەرووزی شیعر دادەنێن رەمەلیان بەکارهێناوە).(١)

ئەم کێشە بەچەند قاڵبێکی جیا جیا لە گۆڤاری هاواردا هاتووە:

أ – رەمەلی هەشتی مەقسوور: (فاعلاتن فاعلاتن فاعلان) × ٢.

د. کامەران عالی بەدرخان شیعری (ما چمان دچی؟) لەسەر ئەم کێشەی نووسیوە و لە (ژ ٣، ل ٥)دا بڵاوبۆتەوە:

(١) عەزیز گەردی، کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، ل ١٥٩.

دل کەتیمە، دیلم ئەز، دوتمیر و فەرمانداری تو

سال و هەیڤ هەردەم تویی هەم رو ڤەژین هەم رو هلات

ئەم شیعرانەش لە گۆڤارەکەدا لەسەر هەمان قالبە کێشی رەمەل هاتوون:

– زبیر کورد، شیعری (هەر بژی)، (ژ ١٢، ل ٨)

– هەشیار، شیعری (دل ژارییەک)، (ژ ٣١، ل ١٣)

– هەشیار، شیعری (ئاگا هییەک)، (ژ ٣٢، ل ٨)

– هەشیار، شیعری (خەباتا هاوارێ)، (ژ ٣٢، ل ١٥)

– هەشیار، شیعری (ئاوایێ ئەڤینێ)، (ژ ٤٢، ل ٢)

– د. کامەران عالی بەدرخان، شیعری (شین و پەسنا زینێ)، (ژ ٥، ل ٢)

ب – ڕەمەلی هەشتی مەحزووف: (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) × ٢

عبدالخالق ئەسیری، ئەم کێشەی لە شیعری (ولاتی کوردان) بەکارهێناوە لە (ژ ٥، ل ٣):

کابرا مەڕوانەماڵ و خانەیی وێرانی من

تێبگە زانینی فەن و کردەوە و عیرفانی من(*)

لە گۆڤاری هاواردا ئەم شیعرانەش لەسەر هەمان قاڵبە کێش نووسراون:

– فایق بێکەس، شیعری (کوردەواری)(**)

(ژ ٦، ل ٤)

– جەگەرخوین، شیعری (بەردیللک)، (ژ ١٠، ل ٣)

– ئوسمان سەبری، شیعری (مارشا خورتان)، (ژ ٢٧، ل ٧).

– م. معصومێ حامدی، شیعری (ژینا مللەت)، (ژ ٣٠، ل ١٤).

– فایق بێکەس، شیعری (دیاری وەتەن).(***) (ژ ١٢، ل ٢).

– عبدالخالق ئەسیری، شیعری (هۆ جەگەرخوین)،(****) (ژ ١٤، ل ٥).

– جەگەرخوین، شیعری (مارشا ڕێچە ناسان)، (ژ ٢٨، ل ٨).

– مستەفا ئەحمەد بوتی، شیعری (فەریاد)، (ژ ٥٧، ل ٧).

(*) ئەم شیعرە لە بەرگی یەکەمی دیوانی ئەسیری ئامادە کردنی مستەفا عەسکەری، نییە.

(**) ئەم شیعرە لە هەردوو چاپی دیوانی بێکەس، ئەوەی محمدی مەلا کەریم (١٩٨٠ بەغدا) و ئەوەی ئومێد ئاشنا (سلێمانی ١٩٩٩) بەناوی (ئامۆژگاری بۆ میللەت) بڵاوکراوەتەوە.

(***) ئەم شیعرەی بێکەس لە هەردوو چاپەکەی دیوانەکەیدا بەناوی (ئەی وەتەن) بڵاوکراوەتەوە.

(****) ئەم شیعرەی لە بەشی یەکەمی دیوانی ئەسیری، کۆکردنەوەی مستەفا عەسکەری نییە.

کێشی ڕەجەز: (مستفعلن مستفعلن مستفعلن) × ٢.

بەلای هەندێ لێکۆڵەران، ئەمە کۆنترین کێشی عەرەبییە.[١]

ئەم کێشە: (توانای گۆڕانی زۆری هەیە و نزیکترین کێشە لە پەخشان، بۆیە پێی دەڵێن کەری شعیر یان کەری شاعیران...)[٢]

ڕەجەز لە کوردیدا: «ئەگەرچی لە کێشە بەکارهاتووەکانە، بەڵام بەو زۆرییە نییە».[٣]

لە گۆڤاری هاواردا چەند قاڵبێکی ئەم کێشە لە شیعرەکاندا بەکارهاتووە و لەوانە:

أ – ڕەجەزی هەشتی تەواو: (مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن) × ٢.

شێخ مەمدوح بریفکانی[*] لە شیعری (پیرۆزی یا جەژنێ) ئەم کێشەی بەکارهێناوە لە (ژ ٥٠، ل ٨).

ڕۆژ بێتە دەر ئال سوور و زەر، ئەڤر و ل سەربانێ تەبت

هەردەم بژی ب کیف و خوەشی جەژنا تەژی پیرۆز ببت

ب – ڕەجەزی چواری تەواو: (مستفعلن مستفعلن) × ٢.

جەگەرخوین لە (ژ ٥١، ل ٤)ی هاواردا، شیعری (سلاڤ ل سفرا حازرە)، بڵاوکردۆتەوە و لەسەر ئەم کێشەیە:

ئەی سوختە یێ بێ ناڤ و دەنگ

دژمن ل سـەر بەلا فـڕە

تێبینی: زەربەکە لەنگی تێدایە.

ج – ڕەجەزی چواری مورەففەل: (مستفعلاتن مستفعلاتن) × ٢.

ئەمین عالی بەدرخان ئەم کێشەی لە شیعری (دەلالی یا زارووان) پەیڕەو کردووە و لە (ژ ٥، ل ٢)دا بڵاوبۆتەوە:

بنڤە خوەشیا دل و دو چاڤان

دادێ ژ تەرە هەر رو نیگەهبان

(١) جمال نجم العبيدي، الرجز – نشأته واشهر شعرائه، بغداد، ١٩٧٠، ص ٦٨.
(٢) د. صفاء خلوصي، فن التقطيع الشعري والقافية، ط ٤، بيروت، ١٩٧٢، ص ١٢٣.
(٣) عەزیز گەردی، کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، ل ١٥٤.
(*) شێخ مەمدوح بریفکانی کوڕی شێخ موحسینی کوڕی شێخ عەبدولجبارە، ساڵی (١٩١١) لە گوندی (بادێ)ی نزیک شاری دهۆک لە دایک بووە. لە (١١)ی نیسانی (١٩٧٦) کۆچی دوایی کردووە و دیوانێکی چاپکراوی هەیە، (سادق بەهائەدین ئامێدی، هۆزانڤانێت کورد، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٠، ل ٦٠٥ – ٦٠٨).

ئەم شیعرانەی گۆڤارەکەش لەسەر هەمان قاڵبە کێش هاتوون:

– جەگەرخوین، شیعری (زارینک)، (ژ ١١، ل ٨)

– مستەفا ئەحمەد بوتی، شیعری (ما ئەم تەنێ)، (ژ ١٤، ل ٢)

– جەگەرخوین، شیعری (کی بیا من دکە)، (ژ ٢٩، ل ٩).

کێشی بەسیت: (مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن) × ٢.

عەلائەدین سجادی[١] و هەردی[٢] وای بۆ دەچن، کە ئەم کێشە لە کوردیدا بەکارنەهاتووە، بەڵام عەزیز گەردی دەڵێ: «ڕاستە بەسیت لە کێشە زۆر بەکارهاتووەکان نییە وەکو: هەزەج و ڕەمەل و موزاریع، بەڵام کێشێکی ئەوەندە دەگمەنیش نییە لە کوردیدا وەدەر بنرێ».[٣]

ئەم کێشە لە هاواردا بەم قاڵبە بەکارهاتووە.

أ – بەسیتی هەشتی مەتوی: (مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن) × ٢. عبدالخالق ئەسیری لە شیعری (سنوور)دا،[*]

کە لە (ژ ١١، ل ٤)دا بڵاو کراوەتەوە، ئەم قاڵبە کێشەی بەکارهێناوە:

کوردە دەزانی لە کوو جێگرە خزمانی تۆ

گوگرە بۆتی بڵێم جێگەیی خێڵانی تۆ

هشیاریش شیعری (هالان)ی لەسەر هەمان کێش نووسیوە، شیعرەکەش لە (ژ ٣٦، ل ٥)دا بڵاوبۆتەوە.

کێشی موزاریع: (مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن) × ٢.

ئەم کێشە لە عەرەبیدا: (بەتەواوی بەکار نەهاتووە).[٤] هەمیشە بەمەجزوئی بەکار هاتووە، کەچی لە کوردیدا بەپێچەوانەی عەرەبی بەزیاد کردنی دوو پێ، واتە بەهەشتیی بەکار هاتووە یەک قاڵبی ئەم کێشە لە هاواردا هاتووە ئەویش:

– موزاریعی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف: (مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن) × ٢.

گۆران شیعری (ئاواتی دووری) لە (ژ ٩، ل ٥)دا بڵاوکردۆتەوە. شیعرەکەش وەکو: گۆران خۆی لە پێشەکی شیعرەکەدا دەڵێ: لەسەر ئوسوولی فەقەرە دامەزراوە و کێشی عەرووزی و کێشی خۆماڵی تێدا تێکەڵ کراوە. کێشی عەرووزییەکە لەسەر ئەم قاڵبەیە: لە دێری یەکەمدا دەڵێ:

(١) عەلائەدین سەجادی، نرخ شناسی، چاپخانەی مەعارف، بەغدا، ١٩٧٠، ل ٩٧.
(٢) ئەحمەد هەردی، کێش لە شیعری کوردیدا، گۆڤاری برایەتی، ژمارە (١٠)، ساڵی ١٩٧١، ل ٣.
(٣) عەزیز گەردی، کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، ل ٢٠٦.
(*) دەقی شیعرەکەی هاوار و ئەوەی دیوانی ئەسیری جیاوازییان هەیە.
(٤) د. صفاء خلوصي، فن التقطيع الشعري والقافية، ص ١٦٧.